

ПАВЛОДАР УНИВЕРСИТЕТІ

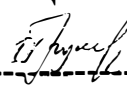
МАГИСТРАТУРА

“ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ЖУРНАЛИСТИКА ” КАФЕДРАСЫ

Магистрлік диссертация

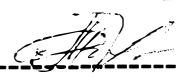
М.Ж.КӨПЕЕВТІҢ “ ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ ” ОНОМАСТИКА МӘСЕЛЕСІ

521250 “ Қазақ филологиясы ”

ОРЫНДАҒАН----------24.01.05-----Каппасова Ә.Қ.
ҚОЛЫ , КҮНІ
ҒЫЛЫМИ ЖЕТЕКШІ
ДОЦЕНТ ----------24.01.05-----Тұрышев А.Қ
ҚОЛЫ , КҮНІ

Қорғауға жіберілді:

“ Қазақ әдебиеті және журналистика” кафедрасының меңгерушісі

ДОЦЕНТ -----24.01.05.----------Жүсіпова Г.Қ.
ҚОЛЫ , КҮНІ

Павлодар , 2005 ж.

Диссертацияда М.Ж.Көпеевтің “Қазақ шежіресіндегі” ономастика мәселелері зерттелінген. Еңбектегі адам есімдері мен жер – су аттары тұңғыш рет қолға алынып осы тақырып тәңірегінде жан – жақты талданды. Еңбекте шежіре жанры, ономастика туралы пікірлерді жинақтай отырып, зерттелетін еңбекпен ұштастырып сабақтастырады. Туынды Шәкәрім Құдайбердіұлының, Құрбанғали Хамидидің, Б. Әбілқасымовтың шежірелерімен салыстырмалы зерттелініп, өзара айырмашылықтары мен ұқсастықтары қарастырылады. Олардың ішіндегі М. Ж. Көпеевтің ғылыми жағынан нақтырақ үлгідегі шежіренің 600-дей адам есімдері мен 300-ге жуық топонимдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай топтаған, лексикалық атауларға фонетикалық, морфологиялық, грамматикалық тұрғыдан тілдік талдау жасаған. Адам есімдері мен жер – су атауларының лексикалық – синтаксистік тәсілдер арқылы жасалынғандарын жинақтап, іштей бірнеше бөліктерге бөліп жіктеген. Сол атаулардың кейбіреулерінің этнолингвистикалық тұрғыдан белгілі лингвистердің еңбектеріне сүйене отырып этимологиясына талдау жасаған.

В диссертации объектом исследования являются проблемы ономастики в произведении М.Ж.Копеева «Казак шежиреси», Дается разносторонний анализ именам собственным: имен людей, названиям рек, местностей. В данной работе рассматривается синтез жанра шежире и выбранной информацией о ономастике с самим произведением «Казак шежиреси». А также ведется сопоставительный анализ с подобными жанрами шежире Шакарима Кудайбердиева, Курбангали Халиди, Б. Абылкасымова: на основе анализа рассматриваются различия и сходства данных произведений.

Диссертант сгруппировал по лексико – семантическому значению около 600 имен людей и 300 топонимов. Исходя из лексических значений слов диссертант проделал лингвистический анализ с фонетического, с морфологического, с грамматического уровней. По принципу лексико – синтаксического словообразования им была отобрана группа слов ономастики и топонимики, которую по своему лексическому значению диссертант поделил на несколько частей. Некоторым названиям с этнолингвистического аспекта, опираясь на труды, выдающихся лингвистов, был дан этимологический анализ.

In the dissertation the object of the research are problems of onomastik at the work of Kopeev “Kazakh shezhire”. There is given the versatile analysis to the own names: names of the people, names of rivers and countrysides. At this work is examined the synthesis of, shezhire and chosen information about onomastik with the work “Kazakh shezhire”. And also is conducted comparing analysis with the similar genres shezhire of Shakarim Kudaiberdiev, Kurbangali Hamidi, Abulkasymov, on the basis of analysis are examined differences and likenesses of these works. The dissertation author has collected about 600 names of people and 300 toponyms on the lexical semantic meaning. Issued of the lexical meanings of the words, the author is made linguist analysis from phonetic, morphological and grammar levels. On principle lexical – syntactic word – formation he selected a group of onomastik and toponymic words, which the author has divided into same parts and their own lexical meanings. Also was given etymological analysis to some names of the ethnolinguistic aspects, seen at works of great linguists – scientists.

МАЗМҰНЫ.

КІРІСПЕ.....	3-5
1. ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	6-10
2. М-Ж. КӨПЕЕВТІҢ “ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІ” ЕҢБЕГІНДЕГІ ОНОМАСТИКА МӘСЕЛЕСІ.....	10-14
2.1. КІСІ ЕСІМДЕРІ.....	15-20
2.2. ЖЕР-СУ АТТАРЫ.....	21
3. М-Ж. КӨПЕЕВТІҢ “ ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНІҢ ” ЭТНОЛИНГВИС- ТИКАЛЫҚ СИПАТЫ.....	21-23
3.1. РУ-АДАМ ЕСІМДЕРІНІҢ КЕЙБІРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКА- ЛЫҚ СИПАТЫ.....	23-46
3.2. ЖЕР-СУ АТТАРЫНЫҢ КЕЙБІРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКА- ЛЫҚ СИПАТЫ.....	46-52
ҚОРЫТЫНДЫ.....	53
ТЕРМИНДЕР МЕН ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР	54-55
ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	56-57

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі. Он тоғызыншы ғасыр мен жиырмамыншы ғасырдың басында қазақ халқының рухани-мәдени өмірінде өшпес із қалдырылған ерекше кезеңнің, әрбір қалам иелерінің туындыларын жан-жақты зерттеу - өте күрделірек. Өйткені олар екі ғасыр тоғысындағы өзгермелі өмірді басынан өткізіп, бүкіл көрген - білгендерін қағазға ғана түсіріп, медеу тапқан, көп нәрсені алдын ала болжай білген көрегендер туындылары болатын. Сол туындыларымен көркем әдебиеттің дамуына өзіндік қолтаңбасымен, қаламгерлік ерекшелігімен көрінген ақындардың бірі -- Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Әдеби тілдің дамуына зор үлес қосушы ақынымыздың ерекшелігі - өз замандастарының ішінде мәртебесінің жоғары болуында еді. Ақынның кезі тірісінде-ақ көлемді туындылары баспа бетін көріп, оқырмандар көңілінен шыға алды. Солай бола тұрса да, кезінде еділ бағасын ала алмай, енді ғана ақталып, зерттеліп, қыруар еңбек жасалынып жатқаныны бүгінде осы жұмыстың өзі-ақ дәлел бола алады. Ақын шығармаларын тарихшылар, әдебиетшілер, тілшілер, философтар, педагогтар сияқты әр ғылым өз тұрғысынан зерттеу нәтижелерімен “Мәшһүртану” саласына өз үлестерін қосуда. Оның шығармашылығы әдебиеттану ғылымында бірнеше зерттеулерге өзек болғанымен де, ақын шығармаларын тілдік тұрғыдан зерттеген көлемді зерттеуді айтпағанның өзінде, бұл проблеманы Тұрышев Айтмұхамет Қасымбайұлынан басқа ешкім де көтерген емес. Одан кейін осы ғылымның жетекшілігімен жазылған А.О. Карипжанованың “Көпеев шығармаларындағы топонимдердің этимологиясы” деген ғана мақаласын айтуға болады. Оның өзінде автор қаламгердің ономастика мәселесін жалпы туындысы көлемінде қарастырады, ал ономастикаға тұнып тұрған “Қазақ шежіресі” еңбегі жеке қарастырылған жоқ.

Президентіміз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында: Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттарында II. Әлеуметтік даму. 2.3. Мәдени – тарихи мұраны сақтау бөлімінде “Мәдени мұра” арнаулы орта мерзімді бағдарламаны әзірлеуге нұсқау берілді (Бағдарлама іс-жүзінде асырыла бастады). Осыған орай: Халықтың орасан зор мол мәдени мұрасын, соның ішінде осы заманғы ұлттық мәдениетін, фольклорын, дәстүрлері мен салттарын зерттеудің біртұтас жүйесін жасау керектігі күнкүрғатпайтын маңызды мәселе екендігін ерекше атап өтті. Демек, біздің ғылыми зерттеу еңбегіміз Елбасының алға қойған мақсатын түбегейлі шеше алмаса да ұлттық салт-дәстүрге байланысты кейбір мұраттарды лингвистика жолымен іс-жүзіне асырып, шешуге болатындығын көрсетіп берді. Еліміз егемендігін алып, ұлттық сана-сезім оянып, рухани байлығымызды бағалайтын кез баяғыда келді. Міне, М-Ж.Көпеевтің “Қазақ шежіресі” шығармасының ономастикалық тұрғыдан арнайы зерттелмеуі – осы жұмыстың жазылуына ықпал етті және тілдік тұрғыдан алғанда ономастика саласына өзіндік ерекшеліктері айқын қаламгердің шығармасына лингвистикалық тұрғыдан баға беруіміз – осы олқылықтың орнын толтыруға

бағытталған алғашқы қадамымыз болмақ. Жұмыстың өзектілігі – тақырыптың осындай тың болуымен түсіндіріледі. Яғни, ақынның шығармасындағы қазақ есімдерінің құрылысының ерекшеліктерін ашу еді. Жұмыстың өзектілігі – тақырыптың осындай тың болуымен түсіндіріледі. Осы зерттеуде жасалған ғылыми тұжырымдармен де сабақтасады, яғни бұл зерттеудің көтеріп отырған мәселелерімен байланысты. Мұнда ақын туындысындағы антропоним, топоним мәселелерін алғаш рет жинақтап жіктеп, кейбіреулерінің этнолингвистикалық сипатын ғалымдар пікіріне сүйене отырып, ғылыми тұжырымдар жасалған.

Зерттеудің нысаны. М-Ж. Көпеевтің “Қазақ шежіресі” еңбегіндегі ономастика мәселелерін, антропонимдер мен топонимдерді этимологиялық тұрғыдан тегін анықтап қарастыру тұңғыш рет зерттеліп отыр..

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты М-Ж. Көпеевтің “Қазақ шежіресі” еңбегіндегі кездесетін адам есімдері мен жер – су аттарының қалыбы мен құрылысы, сөзжасамдық құрылысын зерттеу. Осы негізгі мақсатты айқындау үшін алдымызға мынандай міндеттер қойдық:

- еңбектегі жеке есімдер мен жер – су аттарын мағыналық жағынан санамаалап жіктеу;

- қаламгер туындысындағы адам есімдері мен жер – су аттарының кейбіреулерінің этнолингвистикалық сипатын зерделеу.

Зерттеудің дереккөздері. 1993 жылы Алматыда Жалын баспасында жарық көрген, ақынның араптың хадим жазуынан бүгінгі жаңа әлібпиге түсіріп әзірлеген Сәрсенбі Дәуітұлының “Қазақ шежіресі” атымен шыққан еңбегі зерттеудің дереккөзі болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негіздері. Жұмыстың ғылыми негіздері ретінде: В. Гумбольдт, Қ. Жұбанов, Ә. Қайдар, М. Томанов, Т. Жанұзақов, Ә. Хасенов, Р. Сыздықова, Е. Жанпейісов, Ә. Әбдірахманов, А. Тұрышев еңбектеріндегі қажетті теориялық негіздер алынып, көркем әдебиет тілі мен жекеленген ақын жазушылар – шығармаларының тілі бойынша жазылған зерттеу жұмыстарының ғылыми тұжырымдары басшылыққа алынды. Сондай – ақ отандық ғалымдармен бірге орыс ғалымдарының еңбектері де жұмыстың теориялық және әдіснамалық негізін құрады.

Зерттеу әдістері. Жұмыстың зерттеу әдістеріне тіл білімінде қалыптасқан бірқатар ілгерінді әдіс – тәсілдер алынды. Тарихи – салыстырмалы, бақылау объективті – аналитикалық сипаттау, статистикалық әдіс – тәсілдерді атауға болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Бұл жұмыста ғасыр тоғысында өмір сүрген ақынның “Қазақ шежіресі” шығармасындағы ономастика мәселелерін зерттеу қолға алынып отыр, ол жөнінде алғаш рет осы салада тұжырымдар жасалды. Ақын еңбегіндегі есім жасаудың түрлі жолдарының ерекшеліктері сөз болып, кейбіреуінің аталу тарихы түркі тілдес халықтардың түбір сөздерінің мағыналық не дыбыстық сәйкестігі жағынан дәлелденіп, жұмыстың жаңалығын құрайтын нәтижелерге бой ұрады.

*"Қазақ шежіресіндегі" ономастиканың зерттелуі.

*Кісі аттарын зерттеу.

*Жер-су аттарын зерттеу.

*Олардың кейбіреуінің этимологиясын ашу.

*Олардың фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктерін ашу

*Ономастикалық сөздердің зерттелуі.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар. Диссертациялық жұмысты орындау барысында онда шешілуге тиісті төмендегідей тұжырымдар ұсынылып отыр:

- Шежіре жанрының ауқымды мәселелері;

-М-Ж.Көпеевтің "Қазақ шежіресі" еңбегіндегі адам есімдерінің лексика-семантикалық құрылымы.

- Шығармадағы жер – су аттарының жіктемелі жүйесі;

- Кейбір ономастикалардың этнолингвистикалық сипаты.

Зерттеудің теориялық және практикалық мәні. Зерттеу нәтижелерін мектептерде факультатив сағаттарында, арнайы үйірмелерде, орта оқу орындарында, арнайы курс, семинарларда, лицей, колледж сондай – ақ "Мәшһүртану" жұмысы мен айналысушы жас ғалымдарға немесе филология факультетіндегі қазақ бөлімі студенттері үшін арнайы курстар мен семинарлар жүргізуге қосымша оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының мақұлдануы мен жариялануы. Диссертациялық жұмыстың басты нәтижелері курстық жұмыста, "ПаУ хабаршысы" ғылыми журналында жарық көрген "М.Ж.Көпеевтің "Қазақ шежіресінің" еңбегіндегі ономастика мәселесі", "М-Ж.Көпеевтің "Қазақ шежіресі" еңбегіндегі төрт тұлғаның негізінде жасалынған адам есімдері" атты екі мақалада жарияланды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Жұмыс кіріспеден, негізгі бөлімнен, қорытындыдан тұрады. Соңында терминдер мен түсініктер, пайдаланылған әдебиеттер тізімі берілген.

1 ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Шежіре - халық ауыз әдебиетінің үлгісі. Оны халықтан жинайды. Шежіренің алдында тарихи оқиғаны зерттейтін тарихи деректер аз болмағандықтан тарих пен әдебиеттің біте қайнасқан жері осы шежіреде десе де болғандай.

Тарихи тұлға әдебиет арқылы сомдалады да ғылымның бірнеше саласына әсер етеді. Сондықтан шежіре тілін, тұлғалар келбеті мен өмірін зерделей зерттеу аса қажет-ақ.

Қолымызға келіп жеткен шежіре нұсқалары санаулы болса дағы шежіре тілі жабулы күйінде зерттелуін күтуде. Мүлде қолға алынбады емес әрине, шежіре туралы бірсыпыра мәлімет “Қазақ Совет Энциклопедиясында” айтылған. Осында шежіре авторлары да, шежіре мәні де сөз болған. Мұнда: “Шежіре - халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғылымының бір тармағы. Ру тайпаларының өрбуін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіренің мәдениетті елдердің бәрінде де кездеседі” деген [1,231-232].

Бұл шежірелерді топтап жиып отыру орта ғасырдағы атақты адамдардың дәстүріне айналған. Осы арнада жазылған материалдардың арнасы кең. Ш.Уәлихановтың айтуынша ескі шежірешілер: Есімханның, Тәукенің, Сәмекенің, Әбілмембеттің ұрпақтарында сақталып келген. Ондай шежірешілер Абылайда, оның балалары Уәлиде, Сұйық төреде, Әбілқайырда, оның балалары Нұралыда, Айшуақта, ұрпақтары Жәңгірханда, Дәулеткерейде болған. Абылайдың шежіресі кейін капитан Андреевке, Н.И.Гродековтың қолына тиеді. Оның толық түрін сақтаған Ш.Уәлиханов Әбілхайырдың шежіресі толығымен М.Төфкелевтің, П.Н.Рычковтың қолына түседі. Ондай шежірелерді орыс әрпіне түсіріп жинаған кісілер : А.И. Левшин, Г.С. Сабдуков, Н.Аристов, А.Ягмин, Б.С.Броневский, Ф.Г.Старкин, А.С.Андре, К.Б. Красовский, Л.Нейер, В.В. Григорев, Н.Н. Веселовский тағы басқалар.

XIX ғасырдағы шежірелерді көп жинаған ғалымдар : М.Ладыженский, Ш.Уәлиханов, Г.Н.Потанин, А.А.Диваев, Н.И.Гродеков, И.Шангин.

Шежірені топтаудағы дерегі мол еңбектер қатарынан талданғалы отырған еңбектің орын табуы - орынды бағаланған жоғары баға деуге болады. Энциклопедияға сүйенсек, одан басқа бірнеше белгілі авторлардың шежірелерін былай тізбектейді: Ш.Құдайбердіұлының “Қазақ шежіресі”, Хамеди Құрбанғалидың “Қазақ шежіресі”, М-Ж.Көпейұлының “Қазақ шежіресі”, “Бұл қазақ қай кезде “Үш жүз” аталған”, Нұржан Наушабайдың “Қазақ пен түрікмен шежіресі”, “Сыр бойында Торғай би жинаған “Үш жүздің” шежіресі”, “Диханбай батырдың “Ұлы жүз шежіресі” [1, 232].

Шежіреде тарихи оқиғар белгілі уақыт көлемі негізінде баяндалады. Бұл жөнінде кезінде Ш.Құдайбердіұлы да атай келе былай деп жазған : “Шежіреде ру, аталардың таралуымен қатар, оларға байланысты тарихи оқиғалар , елдің қоныс аударуы, бір ел мен екінші елдің қарым-қатынасы, ол елдерден үздік шыққан

шешендер, батырлар жайындағы ел арасында жыр болып таралған әңгімелер коса жазылады”-дейді. [2, 191 ж].

Кейін “М.-Ж.Көпеевтің 3-ші конференциясында А.К.Хамитова мен Д.Б.Жанабекова шежірешілердің еңбектерін былай сараптайды: “Түрік – кыргыз, казак хандар шежіресі”, 1903--ж Қазанда басылған Н.Наушабайұлының “Манзумат Казахия”, К.Халидидің 1910 –жылы жарық көрген “тауарих хамса” сияқты кітаптарының орны бөлек. Кеңестік дәуірдегі еңбектердің арасында М.Тынышбаевтың 1925-жылы Ташкентте “Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар” атты еңбегінің алатын орны ерекше. Сондай-ақ, С.Аманжоловтың “Қазақ тілінің диалектологиясы мен тарихының мәселелері”(1968.), Востров пен С.Мұқановтың” Орта жүз қазақтарының этникалық құрамы мен орналасуы” (1977ж.) атты еңбектерінде де бірталай мәліметтер бар. Біздің өлкемізге байланысты тарихи деректерді орта жүздің шежіресінен сүзіп алып қарауға болады. Бүгінгі таңда өміріміздің шежірелеріне етене көңіл бөліп жүрген ғалым, зерттеушілер, өлкетанушылар баршылық”-дейді[3, 189].

“Существующие дефиниции термина “шежіре”, как “генеалогического древа” вводит в заблуждение многих исследователей. Этимологический анализ происхождения понятия “шежіре” показывает половинчатность этого определения. И это негативным образом отражается в понимании значения устной традиции. Наверное, не случайно, что в изданиях “Истории Казахской ССР” шежіре характеризуется, как генеалогия казахских родов, составленных мусульманским духовенством конца XIX века. До настоящего времени бытует мнение, что “шежіре” – слово арабского происхождения от “шаджарат”-дерево, ветвь.

Мы предполагаем, что термин “шежіре” имеет тюрко-монгольское происхождение. Так, если в монгольском языке “шежіре” нашло произношение в “пээжээр”, то в калмыцком языке как “чеджыр дасх”, а в тувинском-“шээжилээр” с единичными значениями: “память, иметь в памяти, запомнить, знать найзусть”.

Примечательно, что в казахском языке “шежіре” сохранило лишь значения “родословная”, “генеалогия”, “история”, а для обозначения “памяти” используются в казахском языке слова “жады, жаттау, жатқа білу”, что имеет персидское происхождение от “йад” – “память”, “воспоминание”, “образ”. В арабском же языке “шаджарат” имеет лишь значение “дерево” без смысла “генеалогия”, а понятие “генеалогическое дерево” употребляется в изафетном сочетании “шаджарат ан-нысб”.

Поэтому, правильное распознавание происхождения и первоначального значения слова позволяет нам значительно расширить смысл понятия “шежіре” в казахском языке. Не случайно, что на самом деле понятие “шежіре” воспринимается не просто как “генеалогия”, а больше в значении “история”... Таким образом, в казахском языке понятия “шежіре” и “тарих” – идентичны”-деп қорытындылайды[4, 18].

Шежіре халыққа шежіреші арқылы тарайды. Оның міндеті - түркі тілдес

халықтардың өткендегі тұрмыс-тіршілігін ауызша таратып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші. Солардың бірі-қазақ халқы екі жүзден аса рудан құралса, әр рудың өз шежірешісі болған. “Шежірешілер ру, тайпа, жүз, ата тарихын терең талдай білген. Шежірешілердің аты ел арасына кең танылған. Өзбек, Асан ата, Әбілғазы, Нұржан, Торғай сияқты шежірешілердің арасында осы еңбектің авторы М.Ж.Көпейұлы да кең танылған шежіреші екендігі айтылып өтеді” [1,232].

Бұл жөнінде тарихшы Ж.Артықбаев былай деген: “Наиболее казахским из всех традиционных школ является “шежире” М.Ж.Копеева. Дело в том, что автор во всех основных исторических сочетаниях остается приверженцем кстной исторической традиции. В конце XIX-началеXX вв. Когда остро стоял вопрос “быт или не быть” остаивать свой путь было нелегко.Начиная с середины XIX века большинство казахских мыслителей и поэтов сильно увлекались Востоком и мусульманской литературой.Вероятно, в эпоху сильнейшего колониального гнета казахское самосознание требовало мощной идеи, которая представилась многим в виде ислама.М.Ж.Копеев остался верен традициям казахского шежире” [4,27].

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде : Шежіре-зат. 1. Тарихи оқиғаларды жазып отыратын жылнама. 2. Ауыс. Көпті көрген, көп білетін адам-десе, шежіреші-тарихи оқиғаларды басынан өткізген, көпті көрген, көп білетін адам-деп анықтама берген [5,735].

Шежіре қазақ халқының тілдік қасиетін, халықтық қасиетін көрсететін шығарма. Сондықтан Қадырғали Жалайырдың “Жамиғат тауарихынан” бастап Әбілғазының “Шежіре-и-түрік”, “Шежіре-и-тарихнамасына” дейін генеологиялық үлкен шолу жасалса, бертіндегі жазбалармен арнайы топтастырылса, қыпшақ тіліндегі қыруар нұсқалардың беті жария болар еді.Қазақ халқының құрамын, хандықтарын, батыр-билерін, жақсы-жайсандары өз алдына талданғаны дұрыс болар еді.

Шежіре нұсқасы арқылы қазақтың этноним, антропоним, топоним тағы басқа күрделі мәселелерін анықтауымызға септігі тиер еді.

Кенже қалсақ та осы мақсат жүйесімен М-Ж.Көпеевтің “Қазақ шежіресі” еңбегіне зерттеу ісін қолға алып, ең болмағанда шағын өрнек кескінін жасауға тырыстық.Жалпы ғылым ілгері дамуы үшін ең алдымен қажетті деген түпнұсқалары баспа бетін көріп, тіпті кітап болып басылып шықса, көп мәселелердің тетігі шешілер еді.Неғұрлым фактілер нақты әрі шынайы болса, соғұрлым тереңірек те тез дамымақ.

М.Ж.Көпеев шежіресінде қазақ атауының қойылуы ерте заманнан екендігін айта келіп, “ арап тілінде “ұғызак” деп жазылған, шағатай түріктерінде “хазағ” деп жазылған, өзіміздің жуан тілде “қазақ” деп жазылған”- дейді [6,12].Осы жөнінде Халид Құрбанғали қазақ атауының деректері туралы дәл осы пікірлер туралы үшінші, төртінші деректерінде жинақтап жазған екен [7, 62-63].Мәшһүр қазақтың әуел басы “Нұх пайғамбардан тарап бөлінгенде Жаппас деген баласынан түрік, онан түтік, онан қой, онан киік, онан еділше, онан алтыншы, онан мағол татардың мағолынан Қара хан, онан Ұыз хан ! Осы Ұыз ханнан өрбіп,өнген

нәсілінен тарардық” – дейді [6,12]. Тауарих хамсада: Жаппасты Алшын баласының ақылдысы Кіші жүзден тараған Ақ Келімбеттің ұрпағы”- дейді [7, 92]. Авторлардың екеуі де қазақ бабасын тарата келіп, жүздің ішінде Орта жүзден бастап тарата бастайды. Х.Құрбанғали: “ Орта жүзден 6 ұл тарап, оларды Алты Арыс дейді: Арғын, Найман, Қоңырат, Қыпшақ, Уақ, Керей деп соңғы екеуі кіші қатынынан деп қысқа қайырады [7, 92]. М.Көпеев : “Орта жүзді Жанарыстың екі қатыны болғандығын, оның баласы болмай ойламаған жерден алты қожа келіп қонғанда алтауына алты қой сойып көңілдерінен шығып риза болып алтауы “алты ұлға өз аттарымызды бердік”-деп бата береді. Кейін Қарақожа, Аққожа, Ақтамберді қожа, Дарақожа, тоқалынан Есімқұлқожа, Қасымқұлқожа туатындығын жазады. Және Қарақожадан–арғын, Аққожадан–найман, Ақтамберді қожа, Дарақожадан–қыпшақ, Есімқұлқожадан–керей, Қасымқұлқожадан–уақ тарайтындығын нақтылап түсіндіре жазады. Арғынның апасының Тарақты деген баласынан тараған ұрпақты қосып “Орта жүздің жеті арысы ел атанған” дейді. Сондай-ақ арғынның Момын деген тоқалынан Ақсопы, Қарасопы, Арықсопы, Нәдірсопының туылғандығын нақтылай таратады. Ал “Тауарих хамсада”: “Орта жүзден Қара қожа тақуалығымен Ақ Сопы, мырзалығымен Атымтай, әділдігімен Қазы деп аталғандығын аша түседі [7,93-94]. “Қазақ шежіресінде”: Қаркерейді сөйлетейік деген бөлігінде Ерторы, Байторы деген екі баласы болғандығын, Ерторыдан Қызылым, Жиренім туғандығын Х.Құрбанғали дәл солай таратқанымен есімдердегі үшінші буынындағы “ы” дыбысы “у” деп, яғни Қызылұм, Жиренұм делінген. М.Ж.Көпеевте Жиренімнен Байсұқ туып, олар беске бөлінеді. Меңдібай, Төбет, Жанғұлы, Жанбыршы деп таратып, Жанбыршыны-Ақбелбеу деп атағандығын ескертеді [6, 40]. Ал Х.Құрбанғалида. Байсұқ-Байсұйық деп аталады. Одан Семіз Найман тарайды деп оның бәйбішесінен Мыңлыбай, Түбіт, ортаншы әйелінен-Жанғұлы, Жанбыршы, кішісінен Қара Молда туды деп қай шешейден туғандығына дейін жазады. Меңдібайды-Мыңдыбай, Төбет дегенді Түбіт, Жанғұлы мен Жанбыршыны сол дыбысталу күйінде, Қарамолданы сол күйінде бірақ екі сөз бөлек жазылып берілген. Екеуі де оларды: Семіз Найман дейтіндігін мойындайды. Байторыдан-Тайлак, Жайнақ, Айрам, Майрам деген төрт ұл туғандығын, Айрамнан Қожамбет, Майрамнан Байыс тарайды деп бірдей жазған. Байыстан бесеу екендігін мақұлдап М.Ж.Көпейде Сыбанқұл десе, Х.Құрбанғалида Сыбан деп қана жазылған. Ақымбет Х.Құрбанғалида Ақмәмбет делінген, Ж.Көпеевте Мәмбетқұл десе Х.Құрбанғалида тек Мәмбет деген, Сары және Тоқабай есімдері тек М.Ж.Көпеевте ғана жазылған. Мәмбетқұл атынан Қыржы деген ру пайда болғандығын екеуі де қайталайды. Шежіреде Байыстың тағы бір екінші әйелінен туған Алдаберді есімін Х.Құрбанғали Алдаберді деп Сыбан деп қана жазылған. Ақымбет Х.Құрбанғалида Ақмәмбет делінген, Ж.Көпеевте Мәмбетқұл десе Х.Құрбанғалида тек Мәмбет деген, Сары және Тоқабай есімдері тек М.Ж.Көпеевте ғана жазылған. Мәмбетқұл атынан Қыржы деген ру пайда болғандығын екеуі де қайталайды. Шежіреде Байыстың тағы бір екінші әйелінен туған Алдаберді есімін Х.Құрбанғали

Аллаберді деп “д”-ның орнына “л” дыбысын қолданған. Әлмәмбет есімі де салыстырып отырған еңбекте жуан “а” дыбысымен басталып Алмамбет деп жазылған. Әлмәмбеттен тараған Шорантай есімі екі шежірешіде де бірдей дыбысталынып, одан тарайтын Мұңайтпасты солай атап екінші баласын М.Көпеевте Тома деп, Х.Құрманғалида Төме деп аталады. Шежіреде Мұңайтпастан-Токпак тарайды десе, Х.Құрманғалида Тоқмақ деп “п” дыбысы “м” дыбысына алмасып қолданылған. Екі автор да бұлардың екі болыс ел екендігін қайталайды.

Түркістандық Тоқтар қожаның әйелі Мақта апай туралы жазған пікірлері де сәйкестенеді де оны біреуі Байыстың қызы десе, біреуі туысқаны дейді. М.Ж.Көпеевте: “Байыспен бір туысқан Майрам қыз деп біреу сөйлейді, Оны Түркістандық Тоқтар қожа алып екі бала туған: Жанжігіт, Байжігіт. Байқожа Мақта апайдың қолында қалып, Жанжігіт қожаға еріп кеткен деседі. Байжігіттен өрбіп-өнген сегіз болыс ел темірсу бойында Байысұлы Ерсарыдан өскен дейді. Мұрын Ерсарының бәйбішесі аты Ақбике екен. Мұрны зор болғандықтан байының аты қалып бәйбішенің мұрнымен атанып кеткен Мұрынды бәйбішенің сегіз болыс елі бар деседі [6,41]. Х.Құрманғалиде: “Мақтапайдан ері Тоқтарқожа деген Түркістандық, одан Байжігіт, Жанжігіт туады. Тоқтарқожа өмірінің соңында Жанжігітті ертіп еліне кетіп, олардан кім бар-жоғын біле алмадық. Байжігіт анасымен қалып, қазір әулеті сегіз болыс ел болып отыр, Темір, Судур (Содыр), Бонжун, Мәуешен, Бахта атырабында. Мақтапайдың біреулер Байжан қызы дейді. Байыстың ұлы Ерсары мұның әулеті қазір Мұрын руы атанады. Мұрын Ерсарының бәйбішесінің лақабы, мұрны өте үлкен болғандықтан солай атап кеткен, өзі аты Ақбике. Мұрындар қазір сегіз болыс ел”, - дейді [7,95].

2 М.Ж.КӨПЕЕВТИҢ “ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ” ОНОМАСТИКА МӘСЕЛЕСІ

Жеке дара есім мен есім арқылы бүкіл ұлтты, ру басшысын беретін белгінің байланысы мен жалпы түсінік ауқымының лексика-семантикалық құрылымының ерекшеліктері немесе дыбыстық-грамматикалық жүйесі белгіленгенімен шегіне жетіп зерттелмей жүр. Жеке есім болса да, жалпы есім арқылы беретін таным болса да өз бетінше тілдік заңдылықтарының негізінде дамыды. Сондай-ақ ұлттық сана мен салт-дәстүрді де айналып өте алмады.

М.Ж.Көпеев шежіресіндегі көп есімдер халық тарихындағы ерекшеліктер мен дәстүрге, дүниетанымдары мен психологиясына, экономикалық дамуы мен географиялық жағдайларына байланысты өрбіген. Соның нәтижесінде жеке есімдер халық аңыздарына жеке қасиеті арқылы бүкіл рудың мінезі, кемшілігі болып таныла алып, аясы кеңейген. Көптеген есімдер ауызша жыр үлгілерінің тармақтарынан орын алып, ел мақтанышына айналған. Шежіредегі сөздер тілдік материалы жағынан өзінен көп бұрынғы тіл ерекшеліктерімен де барып ұштасып, өзектесіп жатады. Бүгінгі тілдік заңдылықтармен де жалғасын таба алған. Тілінің

ескертіктің сипаты көнелік іздері жалқы есімдер арқылы да анық сезіле білген. Жалпы есім немесе атау арқылы жан-жақты болмаса да, бір қырынан болсын қажетті ақпарат жинақтай аламыз. Бұл жөнінде көрнекті ғалым Әмеди Хасенов былай дейді: “Ономасиология - зат немесе құбылыс ұғымының нақты бір сөзбен аталу себебін зерттейтін, яғни заттардың аталуы мен белгіленуі туралы ілім. Онома - грекше ат, есім, атау деген сөз. Ономатологияның үлкен бір саласы – ономастика. Мұны ономатология деп те атайды. Ономастика, тұтасынан алғанда, ат, есім атауларының шығу, қалыптасу жайын тексереді. Ономастиканың өзі бірнеше тармаққа бөлінеді: топонимика, антропонимика, этнонимика, астронимика, зоонимика, гидронимика, ойконимика сияқты салаларын қамтиды [8,3].

Ауқымды саланың әрқайсына жеке тоқталсақ: Ономастика (грекше: *onomastike* – атау, *techné*-өнері) - жалқы есімдерді зерттейтін тіл білімінің саласы. Біраз жұмыстарда “ономастика” терминін антропонимика мағынасында жұмсалып жүр. Объектілер категориясына қарай ономастика дәстүрлі салаларға жіктеледі. Олар: антропонимика - адам есімдерін зерттейді; топонимика - географиялық атауларды зерттейді; зоонимика - жануарлардың лақап атын зерттейді; астронимика - аспан денелерінің атауларын зерттейді.

Ономастика жалқы есімдерді “реалионим” (бұрын болған, қазірде бар объектілер) және “мифоним” (ойдан шығарылған объектілер) деп екіге бөліп қарастырады. [9,158]

Топонимика (гректің *topos* – орын және *onyma*-есім, атау) - географиялық атаулардың (топонимдердің) қызметін, маңызы мен шығу тегін, құрылысы мен тарау шеңберін, белгілі уақытта дамуы мен өзгеруін зерттеумен айналысатын ономастиканың бөлігі. Белгілі бір жердегі топонимдер жиынтығы сол жердің топонимиясы деп аталады. Объектілердің сипатына байланысты топонимиялардың негізгі түрлері мынадай: Ойконимия (грекше: *oikos* - үй) – елді мекендердің атауы; Гидронимия - (грекше: *hydor* - су) - су объектілерінің атауы; Космонимия - аспан денелерінің атаулары.

Топонимияның екі деңгейі болады:

1) Макротопонимия - ірі табиғи не жасанды объектілердің және саяси-әкімшілік бірлестіктерінің атаулары; 2) Микротопонимия - кіші географиялық объектілердің жергілікті ландшафты (орман, дала, сай және тағы басқа) атаулары [9,224].

Антропонимика (гректің *anthropos* - адам және *onyma* - есім) - адам есімдерін (антропонимдерді), жеке есімдерді, патронимдерді) әкесінің атын), фамилияларды, жалған аттарды, псевдонимдерді, криптонимдерді) жасырын аттарды) зерттейтін ономастиканың бір бөлімі [9,159].

Ә.Қайдаров: “Ономастика, зародившаяся на стыке ряда наук (лингвистики, историй, этнографий и географий), представляет собой совокупность ряда самостоятельных секторов, имеющих вполне конкретные объекты исследования; топонимика - изучающая географические названия, антропонимика - личные

имена , отчества, фамилий людей; **этнонимика** - названия этнических образований (народов, родов, племен); **астронимика** и **космонимика** - названия небесных тел, светил и созвездий; **зоонимика** – клички домашних животных; **теонимика** - имена божеств, духов имифических субъектов; **фитонимика** - названия растений и.т.д. [10,128].

Ә.Әбдірахманов: «Жер - су аттарының әр түрлі ғылымдар тарапынан зерттелуінде басты орынды тіл білімі алады, өйткені атау дегеніміз ең алдымен – сөз, ал сөзді зерттеу лингвистиканың сыбағасы» - дейді [11,17].

К.Аханов : « **Ономастиканы** - тіл білімінің негізгі объектісі дей келе, ономасиология - зат немесе белгілі бір сөзбен аталуы неліктен екендігін қарастырады» - дейді [12, 81].

Ономастика мәселелері қазақ тіл білімінде тіпті,түркітану саласында жеке мәселе ретінде көтеріліп , дамуы кеңестік дәуірмен байланысты болды. Ол бүкіл дүние жүзінің ғалымдарының өзекті мәселелеріне айнала алды. Оны 1972 жылы Софияда ономастика жайында 11- дүниежүзілік конгрес өткені дәлел бола алады. Ономастика пәнін зерттеп бағамдау тек тілшілердің ғана емес, тарихшылар, географшылардың да бағдаршамына айналды да, 1972 жылы Монреалда, тамызда Дүниежүзілік географиялық конгрес өтеді. Мұнда ұлттық және жалпы ұлттық географиялық атаулардың аражігін айқындап , санамалау мәселелерін қарастырады. Және осы мәселелерді толықтырып, әрдайым зерттеп отыратын біріккен ұлттар тобының ұйымын құрады. Осы жылы Канадада 22-ші ұлтараық географиялық атаулар туралы конгрес өтеді.Осы кезде Лондонда өткен осы тақырыптағы конференцияға 9 ұлттық ұйымдар мен 59 елдің делегация өкілдері қатысып,120-дан аса баяндама тыңдалып, ауқымды мәселелер сұраулары қанағаттандырылған екен.Қарқынды жұмыс көлемінің осы жетістігі толастамай одан әрі түркі тілдес тілдер ауқымында дамытуды қажет етеді. Осы мақсатпен 1980 жылы Ташкентте 3-ші дүниежүзілік түркілік конференция өтеді.Онда “Түркі тілдерінің лексикасы мен ономастикасының этималогиясын айқындау әдістерін зерттеу” тақырыбы талқыланып, ономастика мәселелерін тарихи және этномәдени тұрғысынан зерттелуіне көп көңіл бөлу керектігі туралы шешім қабылданады [13,25].

Халық түсінігіндегі аспан әлеміні жөніндегі түсініктері қазақ тілінде де, ауыз әдебиетінде де белең алған. Осы түсініктер Ш.Уәлихановтың, Г.Н.Потаниннің, А.Диваевтың еңбектерінен көрініс табады.

Қазақ антропонимі мен топонимін, этнонимін және тағы да басқа бөліктерінің тарихи мәселелерін түркітанушы зерттеушілерден : Б.Б.Бартольд, С.Е.Малов, А.Н.Баскаков, А.М.Щербак, Э.М.Мурзаев, В.А.Никонов, С.Г.Кляшторный және тағы басқаларының еңбегін атауға болады.

Қазақ тілінің ономастика мәселелері жазу тарихы мен этносқа, лексика-семантикалық жіктелу жүйесіне , диалектологияға, этнография мен географияға және тарихқа етене жақын қарым-қатынаста қарастыруы тұтастай алғанда қазіргі қазақ тіл білімінің жаңа бағыты. Ономастика саласы 19-ғасырдың екінші

ширегінде-ақ адам есімдері жөнінде, географиялық және этникалық атаулар жөніндегі қысқа мағлұматты, түсіндірмелі еңбектер: П.П. Семенова-Тянь-Шанскидің, Н.А.Северцованың, И.В.Мушкетова, В.В.Радлов, Ш.Ш.Уәлиханов, С.У.Ремезова, А.Л.Левшина, П.И.Рычкова, А.Е.Алекторова, Н.А.Аристова, П.С.Палласа, Г.Н.Потанина, А.Н.Харузина сияқты ғалымдардың мақалалары жарық көрді. Бұл ғалымдардың еңбектері ономастика саласына бағыттала зерттелінбегенімен, қазақ ономастикасының қарқынды дамып, қалыптасуына қатысы бар құнды материалдар мазмұнына бай мұралар болды. 30-40-шы жылдары қазақ тілінің ономастикасы жаңа талаптар мен сапалы зерттеу әдістерімен, ауқымды мәселелермен өзектендіріле түсті. Осы кезде Х.К.Жұбановтың, С.Аманжоловтың: “Географиялық атаулар”, С.Алиевтің “Қазақстанның географиялық атаулары”, А.В.Маракуеваның, Н.Баяндина сияқты ғалымдардың мақалалары жарық көрді.

Қазақстанның антропонимдері мен топонимдерінің алғаш зерттеуіне А.Абдрахманов, Т.Жанұзақов, В.Н.Попов, Е.К.Қойшыбаев сындылар зор үлес қосып, негізін ашты.

Қазақ ономастикасының қызметі жөнінде Е.Керімбаев: “Біздің пікірімізше, жалқы есімдердің қызметі екі түрге бөліп қарау керек дейді” 1) Тілдік (сөйлеу) қызметі; 2) Экстралингвистикалық қызметі [14,173] Бұлай бөлу шартты ғана, әйтпесе бұл тұрғыдан қарағанда оның қызметі әлдеқайда күрделірек. А.А. Никонов (1965ж) топонимдердің үш түрлі қызметін атайды: 1) мекендік, 2) дескриптивтік (жазба түрде сипаттау) және 3) идеялогиялық [15,26].

Қазақ ономастикасының (жалқы есімдерінің) қызмет аясы мәселелері жөнінде “Қазақстан Ғылым академиясы хабаршысында” алғаш рет ауызға алынып, баспа түрінде жарық көрді. Бұл мақалада жалқы есімдердің аясы тіл мен сөйлеуді шартты түрде қарсы қоя отырып, сипаттама беру бағытында қарастырады. Мақала авторы алғаш рет зерттеу үлесін ғылыми салаға “жалпы халқы халықтық ономастикон” және “жеке ономастикон” деген терминдер енгізіп, жеке адамның мәдени – білімділік және тілді меңгеру дәрежесін аңғартатын, сөздік қорын анықтайтын жеке ономастикалық сөздік жөнінде әңгімелейді. [16,13].

Қонқошбаевтің 1948 жылы жазылған “Қазақ халқының географиялық термині” деген диссертациясы жарық көреді. А.Абдрахмановтің 800-ге жуық топонимдердің атауын алғаш рет анализдеп, 200-ге жуық топонимдердің этимологиясына талдау жасайды. 1952 жылы А. Абдрахмановтың “Қазақ тіліндегі топонимикалық атаулар жайында” кандидаттық диссертациясы негізінде жазған “Қазақстанның жер - су аттары” кітабы, 1960 жылы Т.Жанұзақовтың “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер”, 1959 жылы қарашада А.Ақынжановтың “Қазақ халқының аты туралы дерек”, 1966 жылы Кенжебаевтің мақалалары жарық көреді. 1975 жылы Әбдірахмановтың “Топонимика және этимология”, 1979 жылы “Қазақстан этнотопонимикасы” деген, Т.Жанұзақовтың 1971 жылы “Қазақ есімдерінің тарихы” деген 1976 жылы “Основные проблемы ономастики

қазақсого языка” және 1982 жылы “Очерки казахской ономастики” деген еңбектері шыққан болатын.

Антропонимдердің тууы мен қалыптасуы, қоғам өмірі және халықтың таным түсінігімен тікелей байланыта болады. Осы тұрғыдан келгенде көне дәуірлердегі жалпы түркі тілдеріне ортақ, сондай-ақ, бүгінгі күн қазақ тілінде қолданылып жүрген түрлі антропонимдердің тақырыптық топтарының өзі халықтық мазмұнды құрайтыны белгілі. Ендеше, антропоним әлемін халық болмысының құрамдас бөлігі деп қарауға негіз бар. Өйткені, халықтың көне заманнан бүгінге дейінгі күнкөріс тіршілігі, рухани әлемі, жаратылыс жөніндегі таным - түсінігі антропонимдердің де ән бойынан көрініс таба алған. Ат қою туралы Т.Жанұзақов: “Кісі есімдерінің шығу, қойылу тарихы өте көне замандарға, алғашқы рулық қоғамға барып тіреледі. Әуелде ру, тайпа аттарының шыққаны күні бүгінде ғылымда белгілі болып отыр” деген пікір айтады [17,17].

Енді талдалғалы отырған шежіре тіліне келер болсақ: шежіре – ата - бабамыздың кашаннан, қалай қазақ болғандығымыздан бастап, автордың өзі өмір сүрген кезіндегі ұрпақтарына дейінгі кезеңге дейін тармақтайтын еңбек. Ол жөнінде “Мәшһүр Жүсіп тағылымының ” 3-ші конференцияда Лаура Қуандыққызы: “М-Ж.Көпейұлы еңбегіндегі қазақ шежіресі” деген баяндамасында: “ХІХ ғ. аяғы мен ХХ ғ. басында қалыптасқан ауызша тарих баяндау дәстүрі бойынша қазақ шежірелері Адамзат тарихын Адам Ата мен Хауа ана жаратылуынан бастайды. Мәшһүр Жүсіп те Әбілғазы да шежіресінің бірнеше нұсқаларын пайдаланып, Адам Атадан Уыз ханға дейінгі тарихты шежіре сипатында баяндайды”, - дейді [3,221].

“Қазақ түбінде” Ел ханнан кейінгі тарихты Мұхаммед пайғамбар мен Аныс, Ақкөсе сахабалар дәуірі ретінде қарастырылады. Түркі халықтарының тарихында VІІІ-ІХ ғ. ислам дінінің таралуы арабтар шапқыншылығымен байланыстырылады. Ал Мәшһүр деректері бойынша, Аныс, Ақкөсе, Имамбай т.б. сахабалардың 92 баулы Қыпшақтан шыққан түркілер бабалары екендігін, олардың пайғамбардың туын көтеріп, мұсылман дініне қару күшімен насихат жүргізгендерін танимыз. Осы бір тұста Мәшһүр Жүсіп қазақтың арғы ата-тегін осы Аныс (Әнес, Ан) сахабадан бастайтын нұсқаларының тарихы 1874 ж Құнанбай бидің қажылық сапарынан басталатындығын баяндай отырып, осы шежіре нұсқасын арабтың сөзбе-сөз таза генеологиялық тұрғыдан емес, жылнамалық тұрғыдан қарастыру қажеттігін тұжырымдайды”-деген [3,222].

Одан басқа осы шығарма болсын басқа еңбектері негізінде болсын Е.Жүсіповтің “Жасыбай”, “Малайсары”, Л.Жүсіпова мен Г.Көпееваның “М-Ж.Көпейұлы Абылай ханның шығу тегі хақында”, “Ономастиканың этнолингвистикалық аспектісі” деген А.Тұрышевтің мақалалары жарық көрді.

2.1 КІСІ ЕСІМДЕРІ

“Тіл-тілдің өзара бір-бірімен байланысты екі жағы болады: Оның бірі-тілдің сөздік, екіншісі-тілдің грамматикалық жақтары. Тілдің осы екі жағының бірлігінен біртұтас тіл құралады да, айтылатын ой түсінікті болып, тіл нағыз қатынас құралы ретінде қызмет ете алады. Сөз дегеніміз-қыры-сыры мол, күрделі тілдік категория. Сөздің мағыналық, дыбыстық, шығу төркіні, даму тарихы, қолданылу ерекшелігі, жасалу жолы, өзгермелі жүйесі және басқа алуан түрлі жақтары бар. Сөз айналымындағы зат я құбылыс жайындағы ұғымның өзіне телінген мағынасы да болады. Бірақ ол мағына өзі атайтын затпен я құбылыспен тікелей табиғи байланыста болмаса да, сол ұғымды білдіретін белгі (таңба) я сол ұғымның мазмұнының бейнесі ретінде қалыптасқандықтан, бір тілде сөйлейтін адамдардың бәріне де бірдей түсінікті болады. Тілдегі сөздерді, олардың жүйесін, даму заңдарын, қоғамдық тұрмыстың сала-салаларымен байланыс-қатысын, сондай-ақ, жеке сөздердің лексикалық мағыналарын, сөздердің шығу тарихы мен мағыналарының даму, қолданылу өзгешеліктерін лексикалогия ғылымы тексереді.

Лексикалық мағыналары басқа-басқа сөздерді әрі қарай топшылай түсіп, топ-топқа бөліп, олардың әр тобына тән жалпы және жалқы сипаттарын анықтауға болады. Олардың бәрін де заттың атын білдіретін жалпы белгісіне қарай, бір ғана топқа жатқызып, **зат есімдер** деп, грамматика тұрғысынан топшылауымызға әбден болады. Сөз-тек мағынасы жағынан ғана емес, құрамы жағынан да аса күрделі категория. Сөз қолданғанда әр алуан тұлғалық өзгеріске ұшырап, түрленіп отырады. Ондай өзгеріс, ең алдымен, сөздің морфологиялық құрамында болып отырады [18, 5-8].

Еңбектің ескерткіштік сипаты, көнелік іздері жалқы есімдер арқылы анық сезіліп отырады. Есімдер құрамы да әр алуан. Олардың құрамы жағынан, мысалы, қысқаша түрде бірнеше бөліктерге бөліп қарастыруға болады:

1. Адам есімдер лексикасының морфологиялық тәсіл арқылы жасалғандары:

- ай, -ей, -й жұрнағымен тоғыз антропоним кездесті: Шаб-ай, Жаман-ай, Ақ-ай, Алт-ай, Қойқан-ай, Төке-й, Қанай, Алысай, Бөтей.

- лік жұрнағы арқылы жасалған есімдер екі антропоним кездесті:

Кеспе-лік, Түрме-лік.

-шы, -ші, -ше, -ті, -бы, -лы, -лі, -қы, -кі — қосымшалары арқылы туған тоғыз антропоним кездесті: Қарак-шы, Қоян-шы, Жанбыр-шы, Бітім-ше, Шек-ті, Жамбы, Дом-бы, Тілеу-лі, Май-қы.

-ыш - жұрнағымен жалғыз ғана Қояныш деген есім кездесті.

2. Жеке сөз табынан жасалған есімдер:

- Зат есімнен пайда болғандар есімдер саны жағынан басқа туынды сөздерден басып озады.

- Негізгі сын есімнен болған есімдер, яғни субстантивтенген он екі антропоним терілді:

Есен, Жабық, Жарқын, Қара, Қасқа, Қоңыр, Сақау, Сасық, Сары, Салпаң,

Таз, Шағыр.

- Туынды сын есімнен болған жеті есімдер :

Бара-лы, Бағана-лы, Жақсы-лық, Күрең-ше, Құла-тай, Мүйіз-ді, Май-қы.

- Бір сыңары немесе екі сыңары да сын есімнен біріккен елу жалқы есімдер кездесті: Алтынтөре, Ақсары, Ақтайлақ, Өтебай, Алтынбай, Сарымырза, Баймырза, Сарыабыз, Қарабай, Ақсары, Асаубай, Жақсыбай, Жансары, Есенаман, Төтенқара, Ерсары, Сарыалып, Қарамырза, Қарабोजыр, Нартары, Ақбозым, Шұбартай, Қарақалпақ, Аққыз, Ақкөбік, Қосқұлақ, Ақкошқар, Ақбура, Ақберген, Ақжал, Қаратілес, Ақтамақ, Ақсопы, Ақдәулет, Ақтайлақ, Асқар, Сарыбел, Саққұлақ, Ақмайдан, Бекмайдан, Тоқмайдан, Көкшекөз, Сарықұл, Байқұл, Қабдімжас, Көрсары, Ақсары, Ақдәулет, Көпжасар, Санжасар, Мыңжасар, Жүзжасар.

- Есімдік арқылы жасалынған жалқы есімдер төртеу :

Әлдекүн, Қайсары, Қайдауыл, Ешмұхамет.

- Етістіктен болған есімдер:

Көгәр, Айдапкел, Сүріпкел, Жәйілмес, Елемес, Өтеген, Жәутен, Өтепберді, Алдаберді, Елтынды, Жортшы, Жауқашты, Ішкен, Есіркеп, Тасболат, Тоқтар, Ақберген, Жатар, Тұрар, Ішпек, Піспек, Құдайберді, Елғонды, Қоскелді, Келдәулет, Күнту, Тоқ, Тілеу, Төлеген, Қойбақ, Сорыпкел, Сатыпалды, Келден, Тілеуқабыл, Тілеуберді, Қашқын, Қозыбақ, Жаубасар, Тілектес, Қатыс, Есенгелді, Андас, Келдес, Оразгелді, Жолболды, Жанболды, Құлболды, Қойбағар, Құдайберді, Майемер, Тауасар, Сатылған, Дулат, Қожаберген, Қожамберді, Ермек, Қуандық, Қоныс, Қоймас.

- Сан есімнен болған он бір антропоним кездесті .

Соның ішінде 5, 6, 7, 8, 50, 80, 90, 100, 1000 сандары негізіндегі есімдер жиі ұшырасады. Олар: Бестібай, Бесімбай, Бесмолда, Алтыбасар, Алтыкатын, Жетібай, Сегіз, Сегізбай, Елубай, Сексенбай, Тоқсан, Тоқсанбай, Жүзжасар, Мыңжасар.

3. Адам есімдер лексикасының синтаксистік тәсіл арқылы жасалуы :

- БАЙ - сөзімен біріккен 95 антропоним терілді : Қырықбай, Орынбай, Жылқыбай, Қорабай, Шалабай, Тоқсанбай, Атыбай, Кенжебай, Жанысбай, Монтасбай, Толыбай, Құдысбай, Ыдықбай, Алшынбай, Нұрбай, Аралбай, Елібай, Жайықбай, Теңізбай, Төлебай, Ботабай, Сәттібай, Қошқарбай, Аманбай, Көшекбай, Сәтбай, Еділбай, Сазанбай, Кешубай, Есбай, Жарбай, Ырықбай, Есімбай, Қыстаубай, Қордабай, Жаркымбай, Кедейбай, Жидебай, Қазыбай, Қоянбай, Секрбай, Мендібай, Тоқабай, Қалибай, Құттыбай, Құтымбай, Шоқабай, Манашбай, Жаманбай, Бақтыбай, Олжабай, Айтбай, Сегізбай, Бестібай, Алтынбай, Өтебай, Сексенбай, Жолдыбай, Қозғанбай, Нарымбай, Есенбай, Серкебай, Дәулетбай, Түгелбай, Әділбай, Құндақбай, Еркебай, Қабанбай, Ғайсабай, Қарқынбай, Кеңгірбай, Есілбай, Құнанбай, Өскенбай, Ырғызбай, Оразбай, Киікбай, Жүндібай, Есімбай, Бесімбай, Тоқсанбай, Еркінбай, Тезекбай, Исалибай, Тұрсынбай, Мәмбетбай, Мәңкебай, Көлбай, Үкібай, Боранбай, Қарабай, Сүйінбай, Асаубай, Татарбай, Қасқырбай, Жақсыбай, Манамбай, Секербай, Қошарбай,

Майлыбай, Мұрынбай, Ордабай, Тоғамбай.

- БЕК - сөзімен 39 антропоним кездесті:

Ырысбек, Жүсіпбек, Батырбек, Аманбек, Баубек, Сәдібек, Құлжамбек, Наурызымбек, Найзабек, Сұлтанбек, Әмірбек, Қазыбек, Ерсімбек, Мәдібек, Жұмабек, Әлібек, Әлдебек, Жәнібек, Тұрлыбек, Атымбек, Садырбек, Қуатбек, Мұсабек, Құрманбек, Қосымбек, Сүйкінбек, Келдібек, Тәнәбек, Сәуібек, Қалибек, Тыныбек, Досымбек, Елшібек, Бегімбек, Құлбек, Ерсімбек.

- БЕТ- сөзімен 30 антропоним терілді:

Жиенбет, Бәйімбет, Қожамбет, Ақымбет, Тәттімбет, Ерсімбет, Жақсымбет, Тілеуімбет, Сырмағамбет, Досмағамбет, Ермағамбет, Мәмбет, Әлімбет, Құттымбет, Құлмағамбет, Сармағамбет, Қозымбет, Әлмәмбет, Жиенбет, Мәмбет, Жолымбет, Жорымбет, Әлмағамбет, Нұрымбет, Әжімбет, Сырымбет, Тілмәмбет, Тілеуімбет, Мырқамбет, Мәмбет.

- ҚҰЛ - сөзімен 28 антропоним кездесті:

Ниязқұл, Қоржынқұл, Қожағұл, Бердіқұл, Арзынқұл, Қойғұл, Құдайқұл, Жанығұл, Меңдіқұл, Сыбанқұл, Мәмбетқұл, Айтқұл, Мырзағұл, Шаншықұл, Сарықұл, Аманқұл, Айқұл, Байқұл, Рақбанқұл, Жұмағұл, Ырықұл, Есенқұл, Бекқұл, Аққұл, Токқұл, Қожамқұл.

- ТАЙ - сөзімен 15 антропоним терілді:

Өміртай, Амантай, Ботантай, Шұбартай, Құлатай, Тонтай, Сармантай, Құрмантай, Күмбетай, Әміртай, Шорантай, Мұратай, Дөнентай, Жирентай.

- Әлі - сөзімен 3 антропоним кездесті:

Есенәлі, Деріпсәлі, Қыдырәлі.

- ҰЗАҚ - сөзімен 2 антропоним кездесті:

Байұзақ, Жанұзақ.

- ЖІГІТ - сөзімен 3 антропоним кездесті :

Жанжігіт, Байжігіт, Ақжігіт.

- МЫРЗА - сөзімен 2 антропоним кездесті:

Сарымырза, Баймырза.

- ТОРЫ - сөзімен 2 антропоним кездесті:

Ерторы, Байторы.

- САЙ - сөзімен 1 антропоним кездесті:

Алысай.

- ҚАЙ - сөзімен бір антропоним болды:

Есмеқай.

4. Көп жағдайда кейіпкер есімдерінің алдынан анықтауыштық сөздер қолданылған антропонимдер ұшырасады. Бұл жалпы этнос пен фольклор антропонимдеріне тән құбылыс.

- СОПЫ - сөзімен тіркескен жеті антропоним бар :

Танбы сопы, Мейрам сопы, Ақсопы, Сарысопы, Қарасопы, Арықсопы, Нәдір сопы.

- БИ сөзімен тіркескен он екі антропоним кездесті :

Айдабол би, Жарылғап би, Алшынбай би, Жанак би, Кеңгірбай би, Шоң би, Қойшыбай би, Өмір би, Байдалы би, Тіленші би, Бөлтірік би, Данияр би.

- **БАТЫР** - сөзімен тіркескен жиырма алты антропоним терілді :

Дос батыр, Жидебай батыр, Баянбай батыр, Қыдыр батыр, Жиенәлі батыр, Жапалақ батыр, Алшағыр батыр, Тілеке батыр, Жәнке батыр, Өтеген батыр, Орманшы Бәпке Тайлақ батыр, Жәнібек батыр, Тоқтауыл батыр, Малайсары батыр, Бекше батыр, Төпек батыр, Тілеуқабыл батыр, Қарайғыр батыр, Жәнке батыр, Алтай Жәнәтәлі батыр, Олжабай батыр, Шотана батыр, Байғазы батыр, Тұрсынбай батыр, Бердіқожа батыр.

- **ТӘУЕЛДЕУЛІ, МЕНШІКТІ МӘНДЕГІ ЕСІМДЕР АРҚЫЛЫ ТУҒАН** жалқы есімдер: Қызылым, Жиренім, Жолым, Бесім, Мәжім, Қарам, Сәтім, Көшім, Бозым, Ташым, Досым, Бегім, Ойым, Айымжан дегендер. Әдетте, жалғаулар сөз бен сөзді байланыстыратын қосымшалар деп анықтама берілгенімен жоғарыдағы сөздер арқылы туынды сөз яғни, белгілі бір сөз табын тәуелдіктің I –жағының қосымшасы арқылы зат есім жасайтын қабілетін байқауымызға болады.

-**ҚАЛА АТТАРЫНА СӘЙКЕС** кездесетін антропонимдер: Еділ, Самарқан, Орал.

- **ДІН ИЕЛЕРІНІҢ** басты қалаларының кездесуі:

Мадина, Мекке, Түркістан.

- **ЖАҚЫН –ТУЫС** атаулары :

Ата, баба, әке, бала, немере, шеше, ұл, қыз, бәйбіше, тоқал, жиен, аға, іні, қарындас.

ҰЛТ, ЖҰРТ, ЕЛ АТАУЫМЕН ҚОЙЫЛҒАН есімдер :

Ноғай, Орыс, Қытай.

СУ АТАУЫМЕН ҚОЙЫЛҒАН есімдер:

Аралбай, Теңізбай, Көлбай, Еділбай.

МЕКЕНІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТУҒАН есімдер:

Қыстау, Қыстаубай, Күзек, Жайлаубай.

ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚОЙЫЛҒАН есімдер :

Малай, Балықшы.

БЕСІККЕ БАЙЛАНЫСТЫ ТУҒАН есімдер:

Құндақбай.

- **ҚАЗЫ** сөзімен тіркескен антропонимдер **ҮШЕУ** : Секербай қазы, Қылыш қазы, Тайжан қазы.

- **ҚОЖА** сөзімен тіркескен жиырма екі антропоним кездесті :

Қожа-Мұхаммет пайғамбардың алғашқы халифтердің ұрпағы, мұсылман дінінің өкілі . Болатқожа, Сарықожа, Қарақожа, Ғұмар қожа, Қылышқожа, Шайх Ғұмар қожа, Белқожа, Тоқтар қожа, Айтқожа, Таңсық қожа, Балқожа, Күдері қожа, Бердібекқожа, Аққожа, Ақтамберді қожа, Дарақожа, Есімқұлқожа, Қосым қожа.

- **ХАЛФЕ** сөзімен тіркескен бір антропоним кездесті : Айтқожа халфе .

- **ПАЛУАН** сөзімен тіркескен бір антропоним кездесті : Қойгелді палуан.

- **ДИУАНА** сөзімен тіркескен антропонимдер екеу :

Шалқым диуана, Ғайсабай диуана.

- **МОЛДА** сөзінен тіркескен үш антропоним кездесті :

Тәшкенбай молда, Нұрташ молда, Қали молда

- **АҚЫН** сөзімен тіркескен төрт антропоним терілді :

Қыпшақбай ақын, Бөрібай ақын, Қабылан ақын, Балта ақын.

- **ИШАН** сөзімен тіркескен бір ғана антропоним бар : Байзолда ишан.

- **ҚАЖЫ** сөзімен тіркескен он бір антропоним кездесті :

Нүркен қажы, Тобықты Құнанбай қажы, Қимыл Қыстаубай қажы, Шекшек қажы, Мұхаммед Салық қажы, Ешмұхаммет қажы, Құдияр қажы, Қожахмет қажы, Сұлтанқожа қажы, Жәмеққожа қажы, Балқожа қажы.

- **ХАЗІРЕТ** сөзімен тіркескен бір антропоним болды : Нүрпейіс хазірет.

- **ӘУЛИЕ** сөзімен тіркескен екі антропоним кездесті :

Әулие – діни наным бойынша адам тағдырына ықпал жасай алатын “қасиетті”, киелі жан [тс,89].

“Сол Қаракесек ішінде Бегімысық атанған әулие қожа бар екен. Өзі сыйынғанда Сақмар баба деп сыйынады екен. Сақмар баба деп жүргені Шайхан Тауырдың әкесі Шайх Ғұмар баба екен. Соның жұрағатынан шыққан қожа екен”[17,30].

-**БАБА** сөзімен тіркескен екі антропоним кездесті :

Сақмар баба, Шайх Ғұмыр баба. Шаншар абыз баба.

- **ДІНИ** антропонимдер :

Махаммед Ғали, Адам Ата, Домбы Ата, Нұх пайғамбар.

- **ДІН ИЕЛЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР** аты :

Құдай, Қажы, хожа, әулие, хазірет, сопы, тәуіп, ишан,хальфе, муфти, молда, халифа, сақаба.

- **ЭТНОТОПОНИМДЕР** :

Қазақ, Қалмақ, Татар, Сарт, Орыс, Араб, Түрік, Қырым.

- **РУЛАРДЫҢ АТЫ**: Арғын, Найман, Керей, Уақ, Қанжығалы, Тобықты, Қыпшақ, Қоңырат, Таракты, Қозған, Қақсал, Қаржас, Күлік.

Жоғарыдағы жіктелініп көрсетілген жалқы есімдер,оның ішінде кісі есімдері жайлы әңгімелескенде, жалқы есімдердің мағынасы жайлы мәселеге тоқталмай кетуге болмайды. Жалқы есімдердің басқа зат есімдерден үлкен ерекшелігі – олар кісінің, заттың атауын білдіруінде. Бірөңкей заттар ішінен жалқы есім тек біреуінің ғана атын білдіреді. Яғни, Томановтың пікірінше : “Егер жалпы есімдердің бір тобы – апеллятивтерді қолданғанда, зат жайындағы ұғым оның ерекшеліктері жайлы ұғыммен астасатын болса, жалқы есімдерді қолданудан мұндай ерекшелік байқала бермейді. Оның себебі – жалқы есімдер әбден абстракцияланған, қолдану процесінде атау ретінде санада әбден орныққан сөздер. Мысалы,Ахмет, Жайық тәрізді жалқы есімдер контекспен астаспаса тындаушы санасында белгілі бір ұғым, хабар туғызбайды. Сондықтан сөздердің білдіретін мағынасы олардың сыртқы пішінімен (табиғатымен) сай келмейтіндігі жайындағы қалыптасқан көзқарасқа сүйеніп, бірсыпыра тіл мамандары жалқы

есімдер жайлы айтқанда, жалпы сөз атаулының белгілі бір ұғымды білдіретіні жайлы философиялық қағиданы еске алу керек болады. Білудің негізі бір өнкей заттардың жиынтығы болуы да, бір ғана зат, құбылыс болуы да мүмкін. Білудің нәтижесі болып табылатын ұғым бірде бір өнкей заттардың жалпы атауы – жалпы есімдер ретінде орнықса, бірде жеке, дара заттың атауы ретінде көрінеді. Ал, ұғым қашанда кісінің зат, құбылыс жайлы білімдерінің жиынтығы болып табылады. Сондықтан да жалпы есімдер сияқты, жалқы есімдерді айтқанда адам ойында олар жайлы қалыптасқан ұғымдар еске алынады. Айталық, “Ахмет” жалқы есімін айтқанда, оның “Оспан” еместігі еске алынса, “Жайық” есімін атағанда, оның “Волга” еместігі есте тұрады. Осы ерекшелік аталған сөздер тобының да, басқа зат есімдер сияқты, белгілі, қалыптасқан ұғымдарды білдіретіндігін дәлелдейді. Қаратпа қызметіндегі жалқы есімдердің осы мағынасы сөйлем құрамының грамматикалық мағынасымен ұласып, сөз арналған адресатты білдіру мәніне ие болады [19, 536].

“Тілдің өзіндік өзгешелігі – затқа ат қою, ол аттарда бір-бірінен айыру. Мысалы: жылқы – түйе емес, қой – сиыр емес, сиыр – жылқы емес. Атаулардың мағынасын осылайша айруды – сигнификация дейміз. Әр нәрсенің өзін жеке көрсету, даралап айту қасиетіне ие болған сөз – зат, сипат, құбылыс аттары болып қалыптасқан. Бұл аталғандар – тілдің негізгі өзгешеліктері. Тілдегі осы айтылған ат қою мүмкіншілігін номинация дейміз. Тілдің бұдан басқа тағы бір негізгі қызметі – хабар беру. Оның бұл өзгешелігін коммуникация дейміз. Оның мағынасы орысша – общение, қазақша қауымдасу, хабарласу дегенді білдіреді. Номинация – атау, номинат – ат, номинатив – атаушылық. Номинатив функциясы – стабил (тұрақтылық). Мысалы, өсіп тұрған ағашқа күн сайын жаңа ат қойып отырсақ, номинатив функциясына қайшы келер еді” – дейді. [20, 98].

Осы мәселе жөнінде Қ.Жұбанов мынандай ой-пікірлерді айтады: “Номинатив сөзді бір-бірінен айыру үшін ат қоямыз. Атты неге қоямыз? Оны заттардың өздері жоқ жерде сөз қылу үшін қоямыз. Нәрсенің, сипаттың бәрін түгел қасымызда болса, онда сөзді шағын қылмай-ақ ымдап өте шығар едік, сонымен де бірталай хабар берер едік [20, 98].

Одан әрі ойын күрделендіріп: “жалқы есімдерде жуықтық тенденциясы өте аз. Ал басқа сөздер, әсіресе, жалпы есімдер ондай емес. Жуықтық тенденциясы сөздің түрлі қалыпқа түсуін тұсайды. Сондықтан жалқы есімнің аз өзгертін себебі оның сөз бен сөзбі айырып, неғұрлым ұқсатпау мақсатына байланысты. Ағайынды кісілердің аттары бір түбірлі сөздерден болуы шарт емес. Бұлардың грамматикалық жағынан бірдей таңбалануы да шарт емес. Өйткені сөздің жақынын таңбалау мақсат емес, қайта олардың басқалығын білдіру шарт. Сондықтан жалқы есімдер аулақтық тенденциясымен тез үйлеседі. Соның нәтижесінде жалқы есімдерден болған сөз түбірлері өзгеріп отырады; кездейсоқ түрде ұшыраған дыбыс басқалығы жалқы есім үшін сирек нәрсе. Екі түрлі айтылып кеткен бір жалқы есім кейде екі кісіге ат бола кетеді” – дейді [20, 104-105].

2.2 ЖЕР-СУ АТТАРЫ

Шежіредегі барлық топонимдерді төмендегіше топтадық:

- ЕЛДІ МЕКЕН атаулары: Ешкіөлмес, Қоңырбұқа, Сыр, Қыр, Қаратал; Сарысадақ қонысы, Шидерті, Қараайғыр шаты, Далба сыртындағы Жайма ақтөре деген жер. Шақтимес, Ханқашты, Құрық деген жер. Жиделібайсын, Қызылжар базары жақсы Далба, Жаман Далба, Қоянды Шотана тасы, Дегелен –(жер), Ақмола дуаны, Ақшатау болысы, Тата, Атбасар, Жақсыат, Құрман-Доғалаң, Құрман тұзы жері, Келден қыстауы, Қазанғап асуы.

- СУ , БҰЛАҚ , КӨЛ , ӨЗЕН атаулары: Ақкөл, Еділ, Нұра өзені, Темірсу бойы, Телі көл, Шу, Сарысу, Жарлықөл, Қарағайлықөл, Нұралының Қарасуы атанған, Тайбай көлі, Сырдария, Дағанделі өзені, Жетісу, Сілеті, Саумалкөл, Сарысу, Жайық, Қарағайлы бұлағы, Ащыкөл.

- КӨПІР , ӨТКЕЛ , ӨЗЕК атаулары: Қараөткел, Ағашкөпір, Жолдыөзек.

-ТАУ,ТАС атаулары :

Қызылтау, Қаратау, Қаркаралы, Ақшатау, Көкшетау, Ереймен, Алатау, Алтай, Желдітау, Дуана тауы, Ақтау, Ортау, Шетеке тасы,Қазығұрт.

-ҚАЛА атаулары :

Семей, Омбы,Түркістан, Тысырап, Аштарқан, Саратып, Ақмола, Аягөз, Самарқан, Сарыарқа, Кереку, Баянаула.

- МЕМЛЕКЕТ атаулары: Алтын Орда, Қытай, Бұхар, Орыс, Қырым, Араб.

Адам есімдеріне байланысты туған жер аттары: Құрман тұзы, Едіге қыстауы, Нұралы қарасуы, Шотана тасы, Қазанғап асуы, Домбы ата сайы, Нұра өзені.

- АЙҚЫНДАУЫШ ҚҰРАМДАҒЫ топонимдер :

Аққұм-Қоскопа, Жиделібайсын. Некронимдер : Мола сөзімен тіркескен некронимдер: Түйте тәуіп моласы, Есенаман Жарқын моласы, Ақкісі моласы,Қазыбайдың қарамоласы,Қарашар Бақылбайдың қара моласы, Ақкөсе сахаба моласы, Мәшіреп күң моласы.

-ТАМ сөзімен тіркескен некроимдер :

Қаракесек Қожантай тамы бар; Қаракесек Жолшора тамы; Тіленші тамы;Алшынбай тамы, Анай тамы, Қозы Көрпеш - Баян тамы, Мұстафа тамы, Жидебай тамы.

3 М.Ж.КӨПЕЕВТІҢ “ ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНІҢ ” ЭТНОЛИНГВИСТИКА- ЛЫҚ СИПАТЫ

Этнолингвистика (грек. *ethos* – халық, тайпа және лингвистика) – тілді мәдениетпен, тілілік, этномәдени және этнопсихологиялық факторлармен байланыстыра қарастырылатын тіл білімінің бағыты. Кең мағынада, этнолингвистика – мәдениетті, халық психологиясын, мифоллогияны лингвистика (тіл) арқылы зерттейтін кешенді пән. Этнолингвистика семантика мәселелерін де

қарастырады. XX ғ. 70-80жж. Фольклористикаға назар аударыла бастады,

зерттеулер тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ашуға бағышталды. Әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, этнография шеңберінде тілдердің тарихын зерттеу көзделді, ол үшін сол тілде сөйлеушілердің этникалық (ұлттық) тарихын зерттеу қажет болды. Тіл мен мәдениеттің арақатынасыны шеңберінде болатын түсініктерді (мағыналарды) анықтау, тілді белгілер жүйесі деп танудан туындайтын мәселелерді шешу және т.б. этнолингвистика пәні қарастырады. [9,169].

Бұл мәселе жөнінде М.-Ж.Көпеевтің еңбегін әзірше тілдік тұрғыдан жалғыз өзі ғана зерттеп жүрген А.Тұрышев былай деген екен : “Этнолингвистика – халықтың тілін, әдет-ғұрпын, салт – санасын, дінін, мәдениетін рухани бірлікте қарастыратын жаңа қалыптасып келе жатқан ғылым. М.-Ж.Көпеев: “Қазақ тілінен асыл, қазақ тілінен бай тіл жоқ. Сол ата-бабаның тілі болған қазақ тілін осы күнге қазақтың жалғызы білмейді. Егер қазақ тілін білсе, дін де осында, ғылым-білім де осында, әулиелік те осында. Солай болғаны үшін бұрынғы өткен ата-бабаларымыздың бәрі жақсы болып, әулие болып өткен”. Бұл-этнолингвистика туралы айтылған алғашқы пікір деп білеміз. Тілді халықтың әдет-ғұрпы мен байланыстыра зерттеу XVIII ғасырдың соңғы жартысында өмір сүрген неміс жазушысы және әдебиетшісі Иоганн Бердердің (1744-1803) поэзияға байланысты зерттеулерінде, одан кейінгі кезде Вильгельм Гумбольдт еңбектерінде кездеседі. Бірақ, тіл мәселесін мәдениет, әдет-ғұрып, салт-санамен байланысты зерттеуге ерекше көңіл бөлу, оны тіл білімінің күрделі проблемасы ретінде қарау XX ғасырдың 20-30 жылдарында белең алды”- деп тұжырымдайды. Одан әрі этнолингвистиканы қазақ тіл білімінде соңғы кезде акад. Ә.Қайдаровтың жетекшілігімен қолға алынды деп төмендегіше еңбектерді жіктейді: “Қазақтар: ана тілі әлемінде” атты 4 томдық этнолингвистикалық сөздік; осы бағыттағы диссертациялар: Ж.Манкеева, С.Сатенова, А.Жылқыбаева, Б.Уызбаева, Қ.Аронов, М.Мұсабаева, Қ.Ғабитқанұлы т.б. жүргізіліп жатқан зерттеулерінің маңызы зор. Атап өтсек, қару-жарақ атауларын зерттеген Т.Байжановтың, зергерлік өнерге қатысты лексикасын зерттеген Р.Шойбековтың, тамақ түрлеріне қатысты терминдерді зерттеген А.Жылқыбаеваның, халық космоним атауларын зерттеген, Қ.Ароновтың Сейітова Шынардың өсімдікке байланысты зерттеулерін жатқызуға болар еді. Ф.ғ.д. Жанпейісов Ербол Нұрпейісұлының М.Әуезовтың шығармаларының материалы негізінде жазған қазақтың мәдени лексикасын тарихи-лингвистикалық тұрғыда зерттеген еңбегінің орнын ерекше атап өтуге болады. С.Жанпейісова “Кейбір тұрмыс-салт атауларының этнолингвистикалық сипаты”. “Этнолингвистика” арнаулы курсы – қазақ тілі оқытушыларын методикалық жағынан дайындау” деген мақаламызда “этнолингвистика” жөнінде айтқамыз. Ф.ғ.д., профессор: Копыленко М.М. “Основа этнолингвистики” еңбегінің берер тағылымы зор. Этнолингвистикалық көріністер ауыз әдебиетінен бастау алып, қазақ зиялыларының да еңбектерінде XIX-XX ғ. айтылып өтті. Ш.Уәлиханов “Қазақ оқ дәрісінің құрамы”, “Егіншілік туралы”, “Қазақ молалары

мен жалпы көне ескерткіштері жөнінде”, “Қазақ шежіресі”, “Қазақтардағы шамандықтың қалдығы”-дейді [21, 20].

3.1 РУ-АДАМ АТТАРЫНЫҢ КЕЙБІРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Есімдер сөздік қорға енуші бай саланы құрайды да, жалпы халықтық сипатқа енеді. Тілдегі сөздердің барлық салаларының ішкі заңдылығына сүйене амыды. Қазақ есімдері арқылы халқымыздың өткен өмірі мен мәдениетін, тарихы мен географиялық мекенін, таным түсініктері мен қалау тілектерін аңғарасыз. Шежіредегі есімдердің жасалу қабаттарының негізінде лексика тұрғысынан төмендегідей лексика-семантикалық топтарына жіктеуге болады:

1. Мал шаруашылығы мен байланысты есімдер;
2. Аңдар мен құстарға, жәндік пен түрлі мақұлықтарға байланысты туған жалқы есімдер;
3. Табиғат құбылыстарына байланысты есімдер;
4. Асыл металдар мен қымбат заттарға байланысты туған жалқы есімдер;
5. Өсімдік, тал, ағаш аттарымен байланысты туған есімдер;
6. Туыстық атаулармен қойылған жалқы есімдер;
7. Космос планеталарының атымен байланысты туған жалқы есімдер;
8. Балық кәсібіне байланысты есімдер;
9. Үй жиһаздары мен мүліктеріне қатысты есімдер;
10. Қару-жарақ аттарынан туған жалқы есімдер;
11. Музыкалық аспап атымен қойылған есімдер;
12. Әскери киім негізінен туған жалқы есімдер;
13. Ай, күн, жұма аттарына байланысты туған жалқы есімдер;
14. Асханалық заттарға байланысты қойылған есімдер;
15. Ұлттық киімдер негізінде туған есімдер;
16. Дене мүшесіне телініп қойылған есімдер;
17. Ұсақ-түйек, керек-жарақтармен қойылған есімдер;
18. Екі-үш түбірдің бірігуі арқылы жасалған зат есімдер т.б.

Енді осы жіктеменің әр жігіне жеке есімдердің кейбірін талдау арқылы дәлелдейік.

1. Мал шаруашылығына байланысты есімдер:

Мал шаруашылығына байланысты есімдердің кездесуін көшпелі халықтың тірлігіндегі маңызды роль атқарғандығын тәптіштеп жату артығырақ болар. Тағдырын табиғат-анаға тапсырып тылсым күштің түрлі алапатына төсін тосып малын да, жанын да аман сақтау – халықтың өмірін, ұрпағының жалғасын сақтаумен тең деп түсінген. Сол себепті төрт түліктің пірлеріне сыйынып, медет тілеген. Осының нәтижесін төмендегі есімдермен иландыра аламыз. Түйе малына байланысты 9 есім кездеседі. Олар: Тайлақ, Ақбура, Тоқбура, Ақбота, Ботантай, Нартары, Ботақан, Нарбота. Енді осы есімдердің кейбіреулерінің этимологиясына

тоқталайық. Тайлак – ботадан үлкен 2 жасар түйе атауы. Ботаны басқа түлектерден ерекше көріп, туысымен шымылдың арғы жағына жасырып кырық күнге шейін жан көзіне көрсетпей нәресте баладай күтім жасаған. Ботаның сүйкімді де әдемі сымбатына еліктеп келешектеріне әдемілікті тілеу мақсатында көп есімдерді қойған.Түйе малының жасына қарай: бота, тайлак,буыршын, буырлыш, інген, атан, бура деп атайды деп жазады Н.Уахитжанова [22,60-61].Ботантай – түбірі бота + н + тай деп талдауымызға болады.Түбіріне екі қосымша жалғанған : -н- дыбысы туралы І.Кеңесбаев былай дейді : “Фонема н образуется в результате тесного соприкосновения кончика языка с альвеолой; при этом фонационный воздух проходит через полость носа, вследствие чего н именуется носовым сонарным.

Данная фонема встречается преимущественно внутри и в конце слов:түн(ночь), мен(я), жөн (направление).В начальной позиции н чаще всего наблюдается в заимствованиях из других языков: нөкер (свита), нокай (из монгольского)-шалопай,нәр)из арабско-персидских языков)-пища.Тем не менее имеется ряд исконно казахских слов, начинающиеся с н (нар) .Иноязычные происхождение большинства слов с начальным н наводит на мысль о их небольшом удельном весе в раннем периоде развития тюркских языков.Из аффиксов данная фонема встречается в падежных окончаниях (в родительном: бала-ның-ребенка, күн-нің-солнца).

Фонему н в личных и указательных местоимениях (мен-я, міне-вот) известный тюрколог С.Е.Малов предположительно считает поздно развившимся в них ингредиентом.Такую гипотезу мы допускаем в отношении возникновения н в словах маған-мне, бұған-этому (обо стоят в направительно-дательном падеже).[23,290]

Сондай-ақ жарандар сөзінің түбірін жар деп алады да, -а(-н)-ды иран тілінде көпше мағынаны білдіреді дейді.монғол тілінде біз деген есімдігі бидн(мадн), сіздер есімдігі тадн деп айтылады дейді [23,43].

А.Ысқақов:Қазіргі түбірлердің бәрі де-лексикалық және дыбыстық жактарынан тұрақты бір бүтін тұлғалар.Ол түбірлер практикалық тілде жеке дара сөз ретінде де, жанадан әр алуан сөздер тудыратын негіз ретінде де жұмсала береді.Бірақ тарихи тұрғыдан қарағанда, түбір бірте-бірте мағына жағынан да, дыбыстық жағынан да дамып қалыптасады.Мысалы, қазіргі кез тұрғысынан алғанда, жоғарыдағы жақ, жан, жалын сөздері-түбір сөздер.Ал, тарихи тұрғыдан алсақ,осылардың бәрі де-туынды сөздер;өйткені жақ, жан,жалын сөздері –қ,-н,-л-ын қосымшалары арқылы бастапқы жа деген түбірден туған.Демек, ерте замандарда түбір есебінде қызмет еткен бұл морфемалар кейінгі замандарда көнеріп, туынды сөздердің құрамына еніп, ол құрамнан бөлінбейтіндей күйге жеткен де, жанадан сөз тудырарлықтай түбірге айналған.Осындай көнеленген сөздер көнеленген түбір деп аталады дейді[18,88]. –тай- еркелету, кішірейту мағынасын туғызушы эмоционалды реңкті жұрнақ. Бұл туралы Қ.Баянқол,А.Жылқыбаева: “-Шік қосымшасы сияқты экспрессивтік,эмоциялық

реңк туғызатын қосымшалар қазақ тілінде аз емес. Оған мысал ретінде –шақ//шек (құлыншақ, інішек) –қай//кей (балақай, жалаңқай), –мақ//мек (жетімек), –тай//тей (құрымтай), зінгіттей, –ай//й (ағай, тұштақай, шошақай) –тақ//тек (жеңілтек), –сымақ (жетімсымақ) –сақ (жарамсақ), –соқ (кездейсоқ), –сек (келімсек), –ш (сәулеш, тыраш) т.б. қосымшаларын келтіруге болады” дейді [16, 172-173]. Ботаның сүйкімді әдемілігімен қоса ақ тісі ерекше аян бергендіктен осы негізде өз балаларының ақ әрі әдемі болсын деген тілекпен Ақбота ірі тұлғалы ер балалар болса Нарбота, Нарторы, Ақбура деген есімдерді теліген. Ботакан біріккен есімдегі бота-түйенің төлінің аты. –қан қосымшасы туралы: “Казахский послелог ограничения гана, известный как суффикс уменьшительности еще из древних памятников в форме кына, кынья, в усеченном виде (без конечного а) употребляется в казахском как суффикс уменьшительности – ласкательности (-қан, -кен), как это видим из ботакан (верблюжонок), бұзау-қан (теленек), бала-қан (сынок) и т.д. [20, 440].

Шежіредегі жылқы жануарына байланысты есімдер бар. Олар: Тұлпар, Күлік, Құнан, Жылқайдар, Жылқыбай, Тайгелді, Құлатай, Жабағы, Жирентай, Асаубай, Ерторы, Қарайғыр, Дөнен, Дөнентай, Шұбартай деген сияқты жылқы малына байланысты қолданатын сын есімді түрдің түсін білдіретін сөздер арқылы зат есімдер жасалған. Жылқы малын жасына қарай: құлын, жабағы, тай, құнан, байтал, дөнен, қулық, бесті, бие, ат, сәуірік, айғыр деп атайды [22, 61]. Жылқайдар, Қарайғыр деген біріккен тұлғалы жалқы есімдердің құрамындағы екі дауысты қатар келгендіктен ы, а дыбыстары түсірілген. Бұл жөнінде Н. Оралбаева мен Ә. Абылаков: “Біріккен сөздерден жасалған кісі аттарының құрамында екі дауысты қатар келгенде, бірі түсіп, айтылуынша жазылады. Мысалы, Торайғыр, Қожахмет [24, 40]. Жылқы сөзі – төрт түліктің бір түрінің атауы. Жабағы – сөзі туралы М. Қашқари: “бұл есім әуелгіде көне түркі тілінде ебғу – патшаның, ханның орынбасары деген сөз дейді [25, 356]. Сонымен қатар жылқы малының тегімен аты шыққан түркі тілдес халықтардың бір жасар құлынды атағаны белгілі. Екіншіден, көшпелі халықтың төрт түлікті қастерлеп ішсе сүтін, мінсе көлік етіп, тіпті тері түбіті мен қылшық жүніне дейін өндіре алған өнерлі екендігін білдіретін түйе мен қойдың екінші жылғы жүні деген мағынаны білдіретіндігі аян. “Дөнен – монғол сөзі 4 жасар еркек ат. Құнан – монғол сөзі 3 жасар еркек ат [20, 438]. Асаубай екі сөзден біріккен есім. Асау-сын есімді сөз, жылқы мінезін білдіретін, көнбейтін, ырық бермейтін басына нокта кимеген мал деген мағынаны білдіреді. М. Қашқари сөздігінде: оқұш-деп берілген. –бай-түркі халықтарының тілінде “мол” деген сөз дейді [25, 53]. Сонда дүниесі мол, ауқатты, әлді адам деген мағынаны білдіреді. Сонда осы сөздердің ішіндегі “әлді” деген сөз мағыналас келеді де әлді, күшті, ырық бермейтін қияңқы бала болсын тілекпен қойылған есім деуге болады. Екіншіден, ешкімге жеткізбейтін есті болсын деген мақсатпен қойылған ат екен. Жылқыбай деген ат та осы іспеттес, яғни жылқысы мол, көп болсын дегені. Ер жігіттің қос қанаты, сұңқары мен тұлпары деп есептеген. Оны сан мың жылқыдан жанылмай танығандығы осы халықтың тағы бір басты

ерекшелігі болатын жігіттің сұңқары, жылқының тұлпары деп ерекше ықыласпен айрықшаланатындықтан балаға Тұлпар деп ат қойған. Күлік – қырғызша жүйрік деген мағынаны білдірген тұлпардың синонимі. Тұлпар деп ерекше бітімі озып шығып бәйге әперерлік жайы бар жылқы түрін атайды. Жүйрік сөзінің этимологиясын А.Тұрышев былай таратады: “жүйрік-jügi-jügi-қазақ тілінде жүр-жүру сөздері көне жүгі сөзінен туған.judruv -/скакун, рысак/ сөзінің бастапқы j – дан ж-ға, г-ның й-ге айналуының нәтижесінде қазақ тіліндегі жүйрік сөзі пайда болған дейді.[26,161-163]. Кіп-кішкене нәрестеден зор үміт күтіп, ертеңгі ошағымның иесі малымның панасы деген үмітпен туған Жылқайдар, Малқор, Малбағар деген етістік негізінде жасалған зат есімдер кездеседі. Дүниеге Тайгелді, Құлыншақ келді деп те ат қойған. Тай деп төлдің жасын анықтаушы сөз ретінде екі жастағы төлді атайды. Құлыншақ – Құлын – жылқы малының төлінің еметін кезіндегі алғашқы күннен бастап бір жылдық жасын атайды. –шақ- кішірейткіш мәнін үстейтін жұрнақ. Шақ- жұрнағы шаған, шаға формаларына жуықтайды. “шаға”- қырғызша бала сөзін береді. Яғни кішкентай төл деген сөз. “Сәйгүлік сәуірік сәуірі түбірлес сөздер сияқты. Сай саі түріктер, түрікмендер , қырғыздар тағы басқа түрік тілдерінде күшті, адал, мықты, танымал, белгілі деген мағынаны білдіреді. Көне түркі тілінде: Kulig – белгілі ,атақты, әйгілі деген мағынада қолданылады (Малов.др.письм) хакс тілінде кулук -- әдісқой ,әбжіл жылпос, іскер куле (кулирге) – аяқты алма кезек ауыстырып басып тұру.Көне қыпшақ,тілінде kulig (kvlic) – тез,шапшаң ,жылдам моңғол тілінде хөлөк – ат, асжеккен арба, көлік хөлөк –лөк –атпен ,көлікпен жүру ,қырғыз ,ұйғыр т .б күлік сөзі осы мағынада. В.В.Радлов: саурук (Rir.Bdg) жеребенюк 4-5 лътъ,котогаго предполагается легчить немесе сулук -- кобыла деп түсінік берген . Бірақ, кей деректер басқа қырынан қарастырады.Мысалы: К.А.Новиков: “Некоторые китайские название животных входят в состав сложно сокращенных слов маньжурского письменного языка, образовавшихся в результате слияние в одну лексическую единицу китайских и маньжурских компонентов с одинакового или различным первыми из слогаемых компонентов и выступают, как и маншурский компоненты, чаще всего в сокращенном виде...маньч.Гилук морин аргамак, гилук<кит.цзи –скакун+маньч [ку] лук –выносливый конь”- дейді.Осы айтылғандардың сәй ~ сай күрделі сөзде сәйгүлік ~ сайгүлік ~, сай тұлпар, сайбудан қытайдың цзи еске түсіріңіз семантикалық мағынасы дәл келеді. Ал, екінші компонент – күлік қазақ тілінде сәй ~сай-мен байланыссыз да қолданатынын М.Жүсіптің тілінен көріп отырмыз. Осы мысалдардан күлік сөзінің жеке қолданыста да “арғымақ” деген ұғымда сәгүлік құрамындағы мағынасын жоғалтпайтыны байқалады. Күлік сөзі басқа да мағынаны береді: Салс: көн.түрк. kulug ‘танымал, белгілі’, kulug bilga ‘әйгілі ақылды’, boldun kulug ‘танымал болды’.(ДТС, с.326), кулуг1) ‘әйгілі , танымал,’ 2) ‘батыр,’ тел., алт. Кулык ‘батыр’, саг., койб., кирг., ұйғ., чағ., кујук 1) ‘батыр’ , 2) ‘шабатын ат’, шор.Кулык –кулык ‘шапшаң, жылдам, оза шабу, бас үйренген’.В.В.Радлов кулык сөзін кулуғпен салыстырады. Сол сияқты ол кулык сөзін ку-луг шығуы мүмкін”-

дейді [5,162].

Кіп-кішкене нәрестеден зор үміт күтіп, ертеңгі ошағымның иесі малымның панасы деген үмітпен туған Жылқайдар, Малқор, Малбағар деген етістік негізінде жасалған зат есімдер кездеседі. Дүниеге Тайгелді, Құлыншақ келді деп те ат қойған. Тай-деп төлдің жасын анықтаушы сөз ретінде екі жастағы төлді атайды. Құлыншақ – Құлын – жылқы малының төлінің еметін кезіндегі алғашқы күннен бастап бір жылдық жасын атайды. –шақ- кішірейткіш мәнін үстейтін жұрнақ. “Шақ- жұрнағы шаған, шаға формаларына жуықтайды. “шаға”- қырғызша бала сөзін береді. Яғни кішкентай төл деген сөз. Қ.Жұбановтың “шаға” сөзінен (-шақ// -шек) пайда болған деген дерегіне сүйене отырып талдайды. Ол шаған > шаға // шағын // шеген// шегін > шақ // шеек // шық // шік > ша // ше болып ықшамдалған, қыңйа // қына // ғана// қана // кене // қан // кен (кіш- маленьки) > кіш + кене (малюсенький)-кай // -кен қысқарған кішірейткіш жұрнақ, кіш+кен+тай (-тай (-тай) қосалқы кішірейткіш жұрнақтың қосылуы, біті- ғана (азғана) (бітімдей // біттей болып өзгеді –А.Қ.) біті - өлі түбір (кішкене, бала) дегеннен құралған, тат., іті – біті (ұсақталу); чув., ыдйы –быдйы (балашаға деген сияқты – А.Қ.) монғ., біші – кен, біші – хан (кішкене, аздау) түрлері кездеседі екен, шаға (а) шақ болып қысқаруы, ғ ұяңның қ қатаңға айналуы тіл арты дыбыстарының әсері болмаса түбірдің соңы формальды элементке ауысуы өте сирек құбылыс дейді. Мысалы, мын//мін (І ж. жалғау м (мен) болғаны сияқты деп көрсетеді. Ал, моғ. Аяғы – қаз. аяқ; монғ.-екіре қаз.-егіз; монғ.-ере – қаз.-еркек т.б. шаға-шық болған дейді[25,349]. Қазіргі монғол тіліндегі жаал – сәби, кішкентай бала, жаалхан, жаахан – кішкентай деген сөздерді еске алсақ бала-шаға деген мағыналары бір-біріне жуық сөздерден құралған деуге болады: бала – жаахан // шаға. Сол сияқты қазақ тіліндегі шағын (шаға + ын) деген сөзді де сол монғол тіліндегі жаахан сөзіне байланыстыруға болады”-дейді[26,207]. Ә.Төлеуов: Қазақ тілінде шақ бар да, шаға жұрнағы жоқ. Сондай-ақ бала шаға тәріздес қос сөздерде шаға дербес бала мағынасында қолданылмайды, тек тіркесте, қос сөз компонентерінде (сыңарында) ған жүреді, сонда мұның айырмасы – дыбыстық жағында. Шаға сөзінің аяғында ашық дауысты дыбысы бар да, жұрнақта ол жоқ. Екінші жағынан, дауысты дыбысы түсіп қалса, жұрнақтың соңғы қатаң қ дыбысы болмай, ұяң ғ, г дыбыстарының бірі болу керек еді, бірақ олай мес, оның себебі – қазақ тілінің байырғы төл сөздері – ұяң дауыссыз ғ, г дыбыстарына бітпей, оның сыңары қатаң қ, к дыбыстарына айналуынан. Шаға сөзінің аяғында ашық дауысты дыбысы бар да, жұрнақтың соңғы қатаң қ дыбысы болмай, ұяң ғ, г дыбыстарының бірі болу керек еді, бірақ олай мес, оның себебі – қазақ тілінің байырғы төл сөздері – ұяң дауыссыз ғ, г дыбыстарына бітпей, оның сыңары қатаң қ, к дыбыстарына айналуынан. Шаға сөзінің дыбыс жағынан өзгеріске түспей, ескі (шақа) формасын сақтаған түрін қазіргі ұйғыр тілінен көруіңізден болады. Қ.Жұбанов шаға (кішкентай бала) сөзінен шақ жұрнағы пайда болғанын, шаға (зат атау), шақ (жұр.) бірдей қолданылғанын айтады. Ол шаға сөзін шақ кішірейткіш жұрнақ ретінде ғана қарастырады. Ал, шаға сөзі бірден “бала” деген ұғым бермегені байқалады

деп бір табан жақындайды. [20,349-351]

Қарайғыр – екі түбірдің бірігуінің нәтижесінде қазақ тілінің үндестік заңына негізделіп “а”-дыбысы түсіп қалған. Алғашқы сынары “**қара**” аттың түсін білдіретін сын мағынасындағы сөз, **айғыр** сөзі жылқының үйірін ұстайтын еркек малды атайды. **Айғыр** сөзінің өзін екі түбірден жасалынған біріккен сөз деп қарастыруға болады. **Ай** және **ғыр** деп, Бұл сөз “**Орхон – Енисей**” ескерткішінде де М.Кашқарида да “**адғыр**” деп дыбысталады екен. Мұны : Жұбанов : хакас тілінде “адсыр-асқыр”, якут тілінде – атыт ; чуваш тілінде “айар” дейді [19,448]. Осы тілдердің бәрінен де қыпшақ тілі екендігін топтастырарлық “ай” сөзі ғана дыбыстық жағынан сәйкесті, сондықтан түбірін ай деуіміз заңды. Ат –деуіміз якут тілінің нормасынан алынған болуы керек. Сөздің екінші бөлігін “ – ғар, қыр-ғыр-дыбыстық варианттылықтың жемісі, чуваш тілінде ар, қазақша –ер – еркек деген мағынаны білдіреді [20,448]. Ендеше, ай – ат, ғыр –ыр – еркек яғни аттың еркегі, еркек ат деген сөз. Ер балаға елін басқарушы қолбасшы болсын деп қараторы бөпелерін атаған болар деп жорамалдаймыз.

Төрт түліктің ішіндегі сиыр төлін “қара мал”деп оған басқа түліктердей ерекшелемеген. Байлық деп санамаған да. Көбіне байлықты сөз еткенде пәленбайдың пәлен түйесі, пәлен жылқысы, сансыз қойы болған екен деп дәріптелген екен. Бірақ сол қара малдың сүтінен түрлі ас әзірлеп тірлігіне ұқсатқаны белгілі. Еркелету мағынасында “ботаканым”, “қошаканым”, “құлыншағым” дегенімен де сиыр төлімен атап еркелетпеген. Дегенмен де адам есімдері жасалған екен. Олар: Мәлік, Өгіз, Өгізбай, Бұқабай, Бұқа, Тана – екі жасар баспақ – сиыр малына аталып қойылған есім.Сиыр малын жасына қарай: бұзау, баспақ, торпақ, тана, тайынша, қашар, құнажын, дөнежін, сиыр,өгіз, бұқа деп атайды [22,61]. Өгіз сөзі туралы І. Кеңесбаев былай дейді : “В данном случае наблюдается чередование р -- з ; өгіз, огуз, өккуз и өкір – бык ; в казахском өгіз өкірді -- бык мычит ; көр, гөр -- видеть ; слепой, көш, гөз – глаз и др. [23 ,43].

“Қойдан жуас момыным, көш бастайтын қоңырым”- деп өлеңдеткендей қой - ешкі төліне байланысты есімдер де баршылық. Қойке, Қаратеке, Қотан, Қойғұл, Қозыбай, Секербай, Қойбағар, Аққошқар, Қойбас, Қойлыбай, Қойшыбай, Қозыбақ, Қошқар, Қойгелді, Қойтан, Қойсары, Қошқарбай, Қашаған, Қозыбек, Қойсоймас. Қой малын жасына қарай: қозы, көбеген, марка, көрпеш, тоқты, бағлан, тұсақ, көбей, көбе, ісек, азбан, ақауыз, қошқар, саулық, қой деген бірнеше аттары болады екен [22,61]. Қойгелді, Қойғұл деген біріккен жалқы есімдерінің алдыңғы сынарлары үнді й дыбысынан аяқталғандықтан қатаң к дыбысы г-ге, қ дыбысы ғ-дыбысына келді-гелді, құл-ғұл деп өзгереді. Н.Оралбаева бірге жазылатын сөздер туралы: “ Біріккен сөздердің алдыңғы сынары дауысты, үнді, ұяң дыбыстарға аяқталып, қатаң қ,к дыбыстарынан басталатын оның екінші сынары ғ, г болып айтылса, айтылуы бойынша ғ,г болып жазылады. Мысалы, Амангелді, Нұрғожа т.б.[24,38]. Қошқар – қой төлінің еркегі, қош + қар сөзінен жасалған. Түркімен тілінде қойды “қош” дейді. Тіліміздегі шұғыл – “ш” дыбысы мен ызың “з” дыбысының алма кезек қолданылуын ескерсек, қош – қоз – қой-

болып шығады. Қозыбай есімі қозысы көп болсын, деген тілекте емес қой төлді болған жылы яғни қозы көп туылған жылы туылған бала болғандығынан қойылса керек. Майлыбай сөзінің түбіріндегі –лы - жұрнағы арқылы зат есімнен қойлы деген сын есім жасалып тұр. Ал, -лы- жұрнағы көне түркі қазіргі тұрғысынша сын есім жасаушы жұрнақ болса, түркі лы- бір нәрсенің бар екендігін білдіретін көне жұрнақ. Қой сөзі бағар, соймас, гелді, бақ деген етістіктердің бірігуі арқылы да сөздер жасалған. Секербай есімінің түбірі – шек- ешкі малының пірі : “Шек – шек” екенін ескеріп, сек-шек-деп с-мен-ш- дыбысының вариант қолданылу ерекшелігіне сүйеніп, түбірі сек емес –шек –деп, ал ер- еркегі дегенді білдіретін сөз, яғни ешкі малының еркегі мағынасында тұр деп есептейміз. – бай – бір заттын көптігін білдіреді. Сонда бұл сөздің яғни Секербай есімінің түбірі: шек - ешкі малының пірі Шек-шек ата дейміз - Секе –сек +е-шек + ер еркегі деген ешкі төлінің көбі еркек лақ болған жылы туылған балаға қойылған есім болуы мүмкін деп топшыладық. XI ғасырдағы М.Қашқари сөздігінде еркеж деген сөз ұшырайды. Бұл – теке дегенді білдіреді; кеж-ешкі (түрікте кежі, татарларда казакәй, орысша коза) делінеді [20,450].

Қой төлін: алтай тілінде “құша”, түркімен тілінде қош, казак тілінде қой деп қолданылады [20,438]. Қотан – ауыл айналасында, үй маңында мал жататын, түнейтін ашық орын, ашық қора тәрізді мекен. Осы түліктердің қалдықтарын (боғын кештіріп қи, тезек етіп) отын ретінде пайдаланған. Осы мағынада Боқкөт, Боғырақ, Боқыш сияқты жалқы есімдер , сондай-ақ Майкөт, Тәттікөт, Жаманкөт деген сын есіммен біріккен тұлғалы есімдер болды.

2. Аңдар мен құстарға, жәндік, мақұлықтарға байланысты туған жалқы есімдер :

Тарихи және табиғи жағдайларға халқымыз табиғаттағы лашын жылын күшік десе, аңдардың ба құстардың балапанын “балапан” деген жалпы атпен атайды. Осы еңбекте осы негізімен туындаған Балапан, Бөлтiрiк сияқты есімдермен бiрге табиғатпен етене өскен ата-бабамыздың қырлы да, сырлы аңшылық өнері өз алдына бiр әңгіме. Аңшылық дәстүрге құмайтазы, берен мылтық, жүйрік ат пен қыран бүркіт сияқты әр мақұлықтың сырттандары ғана ерекшелініп алынған. Одан да басқа аңшылық өнеріне тез икемделетін ең қырағы құс – сұңқар болғандықтан осы қасиет баланың мінезіне тұрпатына байлансын деген азан шақырып сұңқар деп те ат қойған. Дүниеде күн көзіне тура қарай алатын құс - бүркіт екендігін білген адам баласының турашыл, шыншыл, сөзге тоқталар шешен халықтың жұмбақты сөздерге әріден аңғарсын деп Бүркіт, Сұңқар деген де есімдер қойған. Осы негізде түсінікпен Үкібас деп баланың басының көлемі мен формасына ұқсатып немесе үкінің айналасындағы заттарға екі көзімен бірдей қарай алатын ерекше қасиетін аңғарып та ат қоюы мүмкін демекпіз. Негізінен үкі-қасиетті құс. Ә.Нұрмағамбетов : “Үкі – жапалақ тектес құс. Екі шекесінде құлаққа ұқсас қауырсыны тікірейіп тұрады. Ертеде үкі қауырсынын қыз-жігіттер тақияның, бөріктің төбесіне сән үшін тағып жүрген [26,55]. Одан басқа аңдар мен құстарға байланысты Бұлбұл, Жапалақ, Торғай, Бөдене, Үкібай, Үкібас, Балапан сияқты

құстар аттары телінген. Анның ішіндегі ең әдемісі бөкен немесе киік деп есептегендіктен сұлу, келбетті балаларға Елік, Еркебұлан, Құдыс, Қабылан, Қосаяқ, Киікбай деп ат қояды. Құрттыбай сияқты жәндік атымен аталатын антропонимдер кездеседі. Қосаяқ деген кеміруші мақұлық атымен де зат есім қолданылған. Қосаяқ - есімі шежіреде былай беріледі. “Жапалақ батыр Қосаяқ деген қызын Тұрсынбайға беріп, Тұрсынбай оны тоқалдыққа алып, кешегі аты шыққан Бәйтен сал сол Қосаяқтан жалқы туған [6,24]. “Л.З.Будагов: дж. Кошы кошъ, кир.косы косъ, каз.кушъ (монг.хошъ-пара) 1) пара наполненных виномъ чашъ : кос – кос по парно, кос аяқ – жердің қояны,тышқан [26,143]. Қос-1. зат. Адам уақытша тұру үшін қамыстан, киізден, брезенттен т.б. нәрселерден жасалған күрке, жаппа, үйшік, мекен, тұрғын үй. 2. II.зат. Отарға, жайылымға шығарылған бірнеше жүз жылқының тобы. 3. Қос. сын. Екі, егіз, пар деген түсінік береді [5,71]. Бұл есім осы түсірмедегі мағыналардың үшінші мағынасымен байланысты туылған болу керек.Қосаяқ негізінен төрт аяғы болғанымен артқы екі аяғын қатар көтеріп секіріп жүретін кеміруші мақұлық.Ал қалған алдыңғы екі аяғы қажетті әрекеттер жасауға (ұстауға,тырнауға, қазуға т.с.с.) көмекші қызмет етуші мүше. Және оның артқы аяғына қарағанда алдыңғы аяғы қысқарақ болады.Сөздің шығуын зат міндетімен салыстыру керек дейді.[26,121].Ал аяқ сөзін көптеген ғалымдар д<з<я дыбыстарының сәйкес қолдануының нәтижесінде болған құбылыс екенін мойындаған, соның ішінде І.Кеңесбаев та бар: көне ескерткіштер тіліне сүйеніп аяқ сөзінің о бастағы дыбысталуы адақ – одан азақ – одан бүгінгі аяқ сөзінің шыққанын айтады[23,71].Осы жалқы есім осы мақұлықтың әдемілігіне, еңбекқор, көнтерлігіне ұқсатып қойған деп бағамдаймыз. М.Томанов: “Чуваш етіктіад+ы дейді,тәуелденгенде адысы дейді. Ай-ақ-кішкене ат деген сөз. Өзінен басқаны біліп келіп,кейін өзін білген адам. Ат пен итті бұрын білген, аяқты кейін білген; ат-ад; атта-ат бол, ад+ын; ыдыс-ыд-ад. Аяқ: ай-ат (ад, ай)ақ-ыдыс. Аяқ ыдыс демек. Татарлар иттік дейді. Демек а-е-и бәрі бір фонема болғандығы байқалады. Ыдыс-тың да ат-қа байланысы бар.Өйткені ыдыс бұрын малдың (ағтын) тұяғынан жасалуы керек. Ол заман ат пен оның тұяғын айырған ба: бүтін мен бөлшек аралас жүрген заман ғой) дейді [19,121-122]. Жоғарыда атап өткендей жеті қазынының біріне санап, аяқтылардың ішіндегі адамзаттың ең сенімді адал достығымен аңыз болған ит мақұлығына қатысты сегіз туынды зат есімдер жасалған. Олар: Төбет, Қосқұлақ, Барбас, Саққұлақ, Күшік, Мойнақ, Күшіген, Байтөбет. Қасқыр тұқымдасына байланысты Бөлтірік, Байбөрі сияқты да зат есімдер баршылық. Қазақ өзінің шығу тарихын бөріден, қасқырдан тарадық деп қасқыр тұқымдастарға да ит аттарын да қоюы тек осы түсінікті дәлелдей түседі. Сондықтан өз баласын итке ұқсатып қомсытқанынан емес керісінше қатты жақсы көргенде: “- өй, ит сол!” деп немесе біздің үйдің әлгі күшігі деп те сөйлеген. Бұл тотемдік наныммен көз тимесін деген мақсатпен елгеусіз болсын деп осы есімдерді қойған. Бөрі сөзі түркі тілдерінде қасқыр деген ұғымда жұмсалады. Бөрі – бұру деген сөз негізінде туған сынайлы. Дауысты еріндіктердің сәйкес қолдану аясының шектелмегенін бағамдап ө мен ү, і мен у дауыстылары бір – бірінің

гастағаннан Қытай Балталы атанды да “бағанағы қайтты, бағанағы қайтты” делінгеннен Сүгірше Бағаналы атанды. Шу бойында болады, Атбасар дуанына қарайды. Бағаналы, Балталы аталған Найман солардың ұрпағы[6,40].

“Көне түркі тілінде сандал*-балта деген мағынаны берген. Ал, шын мәнінде бұл сөзді сарациндер Таяу Шығысқа таман өмір сүріп жатқандар қабылдаған. Түрік сөзі чабат (чабата, цабат, сабат, шабат) “кесу, шабу” чабу-шабу етістігінен туғаны белгілі. Бұл сөз ең алғаш “сандалия”(санда) “аяқ киім, ағаштан аяқ киім ойып жасау” - деген ұғым берген. Артынан, әртүрлі аяқ киімдердің, соның ішінде тоқылған аяқ киімнің де аты болды. Көптеген әртүрлі аяқ киімдердің шығуына байланысты дәл осы сөздің мағынасындағы қолданысынан шығып, түркі тілдерінде түрлі аяқ киімді әртүрлі түрде атау етек алды. Қазіргі татар тілдерінде чабат сөзі, чабата “ертеде шаруалардың талдың қабағынан тоқылған, тобыққа дейінгі аяқ киімін атаған”, немесе басқа да талдардың қабағын таспа қылып тіліп тоқыған аяқ киім(лыка) атаған. Көне француз тіліне бұл сөз өзінің алғашқы мағынасын “бүтін кесек ағаштан табылған аяқ киім”-sabod ауысты. Орыс сөзі “чеботы” түрік сөзі-чабот шабыт Араб халифатының Испанияға басып кіріп, тұрақтап қалуының нәтижесінде испан тіліне түрік сөзі шабыт “zapata” формасы қалыптасты. Ағылшын тілінде : sabot, saboteur, sabotage сөздерінен басқа да, чабу(шабу) етістігінен өрбіген бірнеше сөздер бар. Бұл сөздер мыналар : chabou (chabuk, chawbuk)- “ұзын қайстан тоқылған камшы, жіңішке-майысқыш, серіппелі тоқылған камшы”; chibouk- “чубук”, түтікше”; saber (sabre)-“сабля”; zjambor --“камшы, мүйізтұмсықтың терісінен жасалған камшы “-деген мағынаны береді.” Чабу ” етістігінен туындаған сөздер ағылшын тілінде француз, неміс, африка, малайзия, үнді 2929-шы тілдің 3131-сі болды. Барлық осы тілдерде түркі тілінің чабу етістігінің семантикалық мағынасы – кесу, шабу, турау сақталды. Демек балта сөзінің о бастағы мағынасы : шабу, кесу, турау – дегенді берген - дейді[26,198]. В.В.Радлов : Палта және балта вариантын қоса беріп, балтанын өткір балта, ай балта, гундарлі балта, ајуг балтасы, маранғоз балтасы, ұста балтасы сияқты түрлерін атап, маленький топорикъ на длинной ручкѣ (киргизское оружие) деген анықтамасын жазады. К.Аханов алтай тілінде малта (“балта”), түркімен тілінде палта түрінде дыбысталатын сөз қазақ, қырғыз тілінде балта болып айтылады – дейді [26,178].

Найза, Жасқылш еімдері туралы сөйлер болсақ: Т.Байжанов зерттеу еңбегінде : Наименования рубящего и режущего оружия : қылыш (меч), его разновидности : сапы (прямой меч, похожий на шашку), асфәһани қылыш (меч, изготовленный в г. Исфахане, очень ценился и был известен под названием наркескен), болат қылыш (булатный меч), балдағы алтын ақ болат (булатный меч с позолоченным набалдашником), алты аршын ақ болат (булатный меч, длиною в шесть аршин), шар болат (четырехгранный булатный меч), алдаспан (большой обоюдоострый меч длиною в маховую сажень), берен қылыш (меч отличного качества), балдағы алтын ақ берен (меч с позолоченным набалдашником), алтын сапты ақ берен (меч с позолоченной рукояткой), семсер (меч), ақ семсер (стальной

меч), алты құлаш ақ семсер (меч длиною в шесть маховых сажень), көк семсер (стальной меч с синим оттенком), алмас қылыш (алмазный меч), зұлпықар (прочный и не слишком тяжелый, обоюдоострый меч с бугорками в острие вроде позвонков), селебе (длинный нож или полусабля), айбалта (секира), ала балта (топор, сделанный специально для боя), тарақ балта (топор с зубчатым лезвием) и др – деп соғыс құралдарын атап өтеді деп келтіреді [174]. Ер сөзіне қатысты “ер қаруы бес қару” деген қазақ тілінде тіркес бар. Бұл деген ер қаруының бес түрінің болғанын көрсетеді. Оны әркім - әртүрлі атайды. Мысалы, Қ.Ахметжанов : 1. садақ(кейін мылтық), 2. қылыш (ертеде семсер); 3. найза (“сүңгі” деп те аталатын түрі); 4. айбалта; 5. шокпар (соғыста қолданатын түрін “түрзі”(күрсі) деп те атайды) жатады дейді. Твертин қылыш, найза сөздеріне былай түсінік береді : Он қлышем* и найзой* острый Как игрушками владеет. Қлыш*- сабля : Найза*- пика [26,174]. Жасқылыш құрамындағы бірінші түбір жас – жеткіншек, әлі көп жақсылық жасайтын балдырған деген мағынадағы сын есімді сөз. Қылыш сөзімен бірігіп қылыш сияқты өткір, қайратты, турашыл азамат болып, көп жақсылықтар жасайтын жеткіншек болсын деген арманмен қойылған есім болуы керек.

11. Музыкалық аспап атымен қойылған есім : Керней.

12. Әскери бас киім негізінен туған есім : Дулыға.

13. Ай, күн, жұма аттарына байланысты туған жалқы есімдер: Рамазан, Ақпан, Наурыз, Сәрсен, Сәрсенбай, Бейсен.

14. Асханалық заттарға байланысты қойылған есімдер: Ошақ, Қазан; Саба, Алаяқ, Қазанғап .

Қазан өз мағынасында зат есім. Ал, қолданысына қарай су құю, ет салу т.б. дайындау ұғымымен сай келеді. Қазан түркі ұғымында үлкен мәнге ие болған. “Қазан асу”, “ас асу” сөзімен бірге “жабдық” сөзі де синоним есебінде қолданылған. Жабдық сөзінің түркі тілінде бірнеше мағынасы бар. 1. даярлау-үйғыр. диалек. мал. жолға, сапарға дайындық жүргізу, жинау, дайындау; 2. жабдықтау, қажетті затпен қамтамасыз ету; 3. жасау, жүзеге асыру-қырғ. Диалек; 4. құру. Жабдық –жабық: жап(б) түбір етістігінен туған деп қарастыруға да болады. Қимыл есімді жап (ж+б) жабу, қамтамасыз ету сөзінің де тууына түрткі болған деп ойлаймыз. Түйенің үстіне жабатын жабу түбірлес сөздер. Затты жабу, қымтау сөзінен келіп, әзірлену, жабдық дайындау сөзіне ауысқан. Павлодар облысында “жабдық”- деп, кісі өлген күні жасалатын қам-әрекет, қайтыс болған кісінің 7-не, 40-на не жылына баруын (жабдыққа барамыз) дейді. Жабдық//қазан сөзінің семантикалық мағынасының ұласуы негізінде жасалған сөз. Демек, жабдықтың о бастағы мағынасын қазан деп ұйғаруға болады деп ойлаймыз. ҚКБС жырының Твертин нұсқасында: В казанах варилось мясо, Жеребят, барашков сытых – деген жол бар. Жап түбір сөзінің де түркі тілдерінде бірнеше фонетикалық өзгерістерге ұшырап барып әртүрлі мағына беретіні бар. Жап—жабу—казан жабу—казан асу—дайындалу---жабдық. Жабдық---казан [26,159-161].

15. Ұлттық киім негізінде туған есімдер: Сәлде, Бөркін, Ішпек.

16. Дене мүшесіне телініп қойылған жалқы есімдер:

Маңдай, Тілімбет, Мұрынбай.

17. Ұсақ-түйек, керек-жарақтармен қойылған Айнакөз, Тарақты, деген есімдермен зат есімдер жасалған. Жоғарыдағы дәйектемелерден байқағанымыздай балаға ат қоюда қазақ үшін - сенім-наным мен салт дәстүр – түсінігі ерекше орын алғалы әлі де жалғасып келеді. Тіпті жеке дыбыстардан, танбалардан құралған сөздердің баланың бүкіл өмірін өзгертерлік қасиеті бар екендігіне ежелден сенген көз тиюмен түрлі көзге көрінбейтін пәлекеттерден аман сақтау мақсатымен елгеусіз етіп, оғаштау есімдер қойған. Қазақ бала қамы үшін барлық жағдайда оның жарқын болашағын ойлаған. Тек ұрпақ жалғасын басы көбейуіне қатты қадалаған. Сондықтан 70, 80, 90 жастық шақтарының өзінде жас сәбидің иісіне тұншыққан. Сол себептен сан есіммен байланысқан Елубай, Алпысбай, Сексенбай, Тоқсан, Тоқсанбай деген есімдер пайда болған. Балаларға жарасымды сұлу есім беруде алдарына жан салмаған екен. Ат қоюға ерекше мән беріп, өздеріне күшті жауапкершілік міндеттеген. Түркі тілдерінде жаңа сөз жасаудың жолы әр түрлі болып келеді. Жаңа сөздер аффикстер арқылы немесе сөздердің өзара бірігіп, қосарланып, екеу үшеу ара тіркесуі арқылы жасалса сөз тудыру жайындағы қағидалар бір жағынан лексикологиямен, екінші жағынан грамматикамен ұштас болуы белгілі. Осы сөз тудыру тәсілдері арқылы жасалған жаңа сөздер немесе жаңа ұғым атаулар немесе белгілі бір ұғымның әр қилы ерекшелігін білдіреді де, жаңа лексикалық тұлға ретінде қызмет етеді. Жұрнақ арқылы жаңа сөздер жасау сөз тудырудың ең бір өнімді түрі болып саналады. Оларды зат есімнен болған сын есім, сан есім, етістік, есімдіктен болған деп бөлуге болады. Тарақты сөзіндегі – ты- жұрнағы әдетте зат есімнен сын есім жасаушы жұрнақ, бұл жерде зат есім болып тұр. Тағашы – таға – аттың табанына мұздақта тайғанамас үшін шегеленетін зат. –шы- зат есімнен зат есім жасаушы өнімді жұрнақ. Осы негізде туған Лабашы, Алмашы, Тілеулі, Кейкі, Қадірлі, Бораншы, Жаңбыршы деген зат есім жасалынған: Жаманшы, Жаншуақты, Биікші деген сын есім негізінен зат есім жасалынған немесе бір түбірден болған зат есімдер арқылы Ақша, Өмір, Асқар, Жігіт, Лекер және түбір сын есімдер арқылы жасалынған есімдер бар. Олар : Ерке, Есен, Қара, Сары, Қоңыр, Қасқа, Баяу. Жігіт сөзі - Орхон-Енисей ескерткіштерінде біздің сөзді қолдау, көтермелеу деген түсінікті білдіреді екен. Қазіргі қолданылып жүрген жігіт сөзінің алғашқы мағынасы- қолдау, көтермелеу, бері келе өнеге беру, тәрбиелеу мағынасы, осы күнгі мағынасы- өнеге көрген, тәрбие алған, ой-өрісі қалыптаса бастаған адам дейді Ә.Нұрмағанбетов [27,93]. Қадір – күшті, икемді араб сөзі. Асқар – таңертеңгі араб сөзі. Хасен - өте әдемі , сұлу деген мағыналарды білдірген дейді Т.Жанұзақов [28,32].

18. Екі , үш түбірдің бірігуі арқылы жасалған зат есімдер :

Екі түбірдің зат есімнен жасалған Қыстаубай, Мәмбет, Мұхамед, Дастан, Жанарыс, Аргүл, Айнакөз, Үсенбай, Қалқаман, Атбай, Жұмағұл, Тезекбай, Айбас, Қойбас, Тұрсынбай, Жылқыбай, Үкібай, Бөлкебай, Киікбай, Сырымбет, Ырысбек. Зат есім мен сын есімнен болған бір зат есім Ақжан, Есілбай, Жанұзақ, Еркінбай,

Ақжігіт, Жаншуақты, Ақмайдан, Тоқмайдан, Көкшекөз, Саққұлақ, Сарықұл, Байқұл, Ұзынсазан, Ақкөсе. Қыстау – қысқы малын өрістететін мекенді қоныс. Бай – көптік ұғымды білдіретін сөз. Туған мекеніне байланысты қойылған ат Махмұт-Қашқари “Қышлағ” деп қолданған. Шежіредегі екі-үш сөздердің бірігуінен немесе тіркесуінен құралған күрделі тұлғалы есімдердің құрамында ай, бек, би, хан, сұлтан, төре, қожа, мырза, бибі, ханым сыңарлары бар. Негізінде бұлардың көбі бай, бектен өзгелері көнерген терминдер болып есептеледі. Бұл - анықтауыш сипаттағы сыңары сол тұлғаға қосақталып көп жағдайда қолданылу жолында этнос пен фольклор антропонимдеріне тән көне дәстүр ерекшелігін көрсететін айқындауыштар көнеден бар құбылыс. Кейіпкер есімдерінің алдынан да артынан да айқындауыш сөз қосақталады. Шежіреде сопы сөзімен айқындалатын алты антропонимдер бар. **Самайсопы, Мейрамсопы, Ақсорпы, Қарасопы, Сарысопы, Кәдірсопы.** Ол жөнінде Н.Мыңжанов: [29,190 бет]. “Сопы ешқашанда ислам дінінің ұғымындағы “сопы” емес. Жұңғаның тау әулеті дәуіріндегі жылнамаларында қарлұқтадың үш ұлысының бірі “сопо” деп аталған. Демек, арғындар арасында ежелгі халықтың “Сопо” яки “Сопы” ұлысының аты сақталған, ал “Сері”, “ақ”, “сары” және “танбы” деген анықтауыштар кейін қосылған, -дейді.

Хожа- парсы сөзі, араб тілі бойынша сейіт, қазақ тілі бойынша төре- сүйек деген мағынаға келеді. Ертеректе танымаған адамнан амандықтан кейін “Сүйегің кім?”деп сұрайды екен. Сонда бұл сұраққа “сүйегі қырғыз екен”, “төре екен”, “хота екен” деп жауап қайтарылады екен. Демек “хожа” сол нәсілдік текті білдіру үшін қолданылатын айқындауыш сөз. Сондай-ақ “хожа” деген атақ сол 7-8 ғасырдағы қауымдар арасындағы мақтаныш атақ екені аңғарылады. Хожа сөзі ұлттың да, рудың да жеке аты емес. Ол сословиелік мән берді. Қожа атанған адамдардың бәрінің де әлеуметтік қоғамдық қатнастары ислам дінін таратушылық болып еді деуге болады. Осы күнге дейін “хожа - молда” делініп, “хожа” деген сөздің “молда”деп қосарланып айтылуының себебі осыдан еді. Олар жергілікті халықтарға дін үйретуші қызметін атқарады. Өздерін “мен пайғамбардың әулетіненмін, сейіт тұқымынан бсламын, батыр әзірет әлінің баласының балаларын танимын деу керек болды [20,296-299]. Жаңа туған балаларының атын “хожа” атымен байланыстырып қойылған Болатқожа, Қарақожа, Сарықожа, Қылышқожа, Аққожа, Таңсыққожа, Тоқтарқожа, Құрттықожа, Балқожа, Күдеріқожа, Бердіқожа деген біріккен тұлғалы 13 антропоним кездеседі. “Шайх деген сөздің қолданылуы мәнісі- ақылгөй қария дегенге тура келеді. (Бұл арадағы “шай хым” деген сөз – ұстазым, пірім деген меншіктеу мәнде айтылып тұр, бұл сөзбен Шайх Ғұмар қожа деген Хасен шайх ғана есім кездеседі. Құранды жаттап үнемі есінде сақтаған адамды “Хафиз” дейді. Шежіреде Достан хальфе, Омар хальфе. Хальфе Айтқала Хальфе. Сахаба – пайғамбарымыздың әрдайым қасында жүріп, уағыздары мен соғыс жорықтарына қатысты, ислам дініне үлес қосқан серіктерін атаған. Ақкөсе сахаба деген айқындауышты зат есім бар.

Жеті атаға қыз болмысы енбейді дегенменде өз есімдерін тарих бетінде

қалдыра алған 30-дан аса әйел есімдері аталады. Мұнан басқа Бөрттік бәйбіше, Сары қыз, Жолбике, Мақпал, Зылиқа, Қызбике, Айбике, Нұрбике, Маңқан, Нұрфая, Қарқабат, Ұлболды, Сәлия, Баяу, Төмен бәйбіше, Айымжан, Мапа, Мәулім, Тотия, Сұлуым, Ерке, Шүркей, Алтықатын, Қамарқан, Кейкі, Апай, Мәуке, Аққоян деген есімдер кездеседі. Осы есімдердің Сарықыз, Айымжан, Айнакөз, Ерке, Аргүл сияқты төл есімдермен бірге Нұрфая, Зылиха, Мақпал, Зылиқа, Сәлия сияқты басқа да түркі тілдес ұлт өкілдерінің әйел есімдерін айыру қиын емес. Басқа түркі халықтарының тілдеріндегідей қазақ тіліне араб-иран сөздерінің ауысуы көбінесе ислам дінінің таралуына және діни кітаптардағы, әсіресе әйелдер есімінің жайылуына байлансты болды. Мысалы: **Мақпал** – иран елінің есімі барқыт деген мағынаны білдір “**Бақмал**”, сөзінен алынған. Ол негізінен қымбат сапалы матаға байлансты қойылған есім. **Зылиқа-жақын**, туыс, жасы кіші қарындас деген мағынаны білдіреді екен [30,230].

Қыз сөзі – түркі тілдерінде көп кездеседі. Оның негізгі білдіретін мағынасы қыз бала, бойжеткен қыз. Кейбір түркі тілдерінде қыз сөзінің қосымшасы бар; туванша –қыс- ұрғашы, шор тілінде –қысчак- жиен қыз, қайын сіңлі; якутша қыыс – немере қыз. Біздіңше, қыз көне түркі сөзі, оның негізгі түбірі қызу ет болуы мүмкін, “жану, жарқырау” дегенді білдірсе, кейін “қызыл, от, жылу деген қос мағынаға ие болған. Қыз сөзі алғашқы кезде жайнаған жарық оттың жарқырауы тәрізді жылытыраған деген сөзді білдірсе керек. Қытай тілінде гюйцы – “патша қызы, бойжеткен қыз” дегенді білдірсе керек. Армян тілінде коис сөзінен шыққан деген пікірлер бар [31,139].

Бике – араб тілінде әйел деген сөзді білдіреді. Осы сөзбен көбінесе некен саяқ болса да әйел есімдері аталынады. М-ы: **Қызбике, Айбике, Нұрбике, Жанбике, Ақбике** т.б. **Айбике** екі сөзден бірігіп жасалған есім, сыңарындағы бике сөзі жүрегі сұлу әдемі, көркем деген ұғымды білдіреді. Сондай – ақ жұма күні туған хан қызы деген мағынаны білдірген.

Би дәстүрлі қазақ қоғамының саяси әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесі, зерттеуші – ғалымдардың, әсіресе, **В.В. Бартольдтың** пікірінше, “би” сөзі шамамен 14-15 ғасырларда ежелгі түркі тіліндегі “бек” атауының бір нұсқасы ретінде пайда болып басқарушы, ел билеуші мағынасын білдірген. Кейіннен бастапқы семантикалық – тілдік реңктен ажырап, көбінесе, дау-жанжалды шешіп, кесімді төрелік айтушы әділ үкім шығарушы адамды бейнелеу үшін қолданылған. Р.Радлов өзінің зерттеулерінде “би” сөзінің үш түрлі мағынасын келтіреді. Біріншісі: “би” – князь, патша, қожайын деген мағынаны білдіреді, Екіншіден: “би” –сат деген сөзді білдіреді, ал үшіншісі: өзінің шешімдерінде ақылды дәл айтатын адам деген анықтама береді. [32,173]. **Леонтьев** “би” сөзін, билеу етістігінен туындата келіп, оның басқарушы мағынасында қолданғанын айтады. [32,5]. **И.Березин** де осы пікірді қолдай келе “бек” және “би” сөздері арқылы дана адам дегенді білдіреді, ал “би” сөзінен “билеу” деген етістік шығып ал “сот” деген мағынаны береді деген [33,20].

Олжабай есімі екі түбірден біріккен. Олжа сөзінің этимологиясын

қарастырсақ: Олжа – кыргыз, қарақалпақ, ұйғыр, өзбек, чуваш тілдерінде тегін келген табыс, пайда, үлес болып қолданылды. Түркі тілдерінде олсау сөзі неологизмдер қатарында “бақыт”, үлкен, табыс деген мағынада қолданылды. Қазіргі монғол, бурят-монғол тілдерінде ояз (он, олза) сөздері, пайда, табыс, кіріс сөз мағына береді және ояз, олзо түбірінен туған сөз мейлінше көп. олжа – пайда, тұтқын Мұхаддимат ал абад сөздігінде бар. Ал академик Владимирцов – олжа сөзін түркі тіліндегі түбір сөздерге манғол тілінің аффикстері қосылып жасалынған сөздердің қатарына жатқызады. Олжа – соғыста қолға түскен пайда, табыс; түбірі ол – сөзі дейді. [31, 145].

Олжа сөзін А.Тұрышев былай қарастырады: олжа соғыст тұтқыны, олжа мүмкін болса түркі тілдеріндегі бұл “тауып алу” этимонынан олжа сөзін мағыналық жағынан салыстыру арқылы шығаруға болатын шығар. Салыст: көне түркі. bul- 1) тауып алу, іздестіру; 2) алу, иемден; 3) жетістікке жету, bulun – тұтқын, bukuic – олжа, түсім, buluns – өзін пайдалану, пайда көзі, барлық, bulumad – жетістік, қамтамасыз ету, түркі. bul 1) табу, іздеу, алып келу, өзіне қарай алу, 2) барлау, 3) ауыс. Қадалу, қадалып қалу есім сөз тудырушы жұрнақ – ча// – жа андасанда болса да түркі тілдерінде көрінеді. Салыс: мысалы, түркм. Дамжа тамшыдай < дам// там-қазу (Севертян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966. С. 189). Осы арада түркімен жұрнағының өзі-жа түркі тіліндегі – чык/-чак-тің фонетикалық дамуы болып табылады. Түркі тілдерінде б-бұл – табу етістігіндегі ол – олжа этимонындағы аналогиялық тағы да бір бол-бул-ол-болу, аяққа тұру етістік арасындағы ұқсастық табылмайды. Дегенмен, монғол тілінде ол-етістік түбірінің табу, өзіне пайда түсіру, олжаның көзін табу эволюциялық кезеңдегі даму сипаты әдеттегідей еді. Салыс: мыс., монғ. Ол-1) тауып алу, табу, 2) жеткізу, көзін табу, алу, өзіне пайда түсіру, 3) басып алу, канм. Ол-1) табу, іздеу, 2) тіміскілеу, теріп алу, ашу, тауып алу, 4) шешу, жауабын табу, іздестіру, кездейсоқ тауып алу, бур. Ол---ол-1) табу, тауып алу, 2) табу, санау, мойындау, 3) өзіне пайдалану, алу, табу, көздеген мақсатқа жету, 4) ішкі монғол. Барлық диал. Басып алу өлі- 1) табу, тауып алу, 2) қол жеткізу, алу, пайда түсіру, 3) басып алу, монғ. ол-1) табу, тауып алу, 2) санау, болжау, дагур. ол-оло-табу, алу, жеткізу, пайда түсіру, жету, жұмыс істеу, қызмет ету, жету, ал “Құпия шежіреде” ол-табу, іздеу, алу мағынасында. Осы етістік түбірі сөз тудырушы –жа жұрнағы (қазіргі –з, -за, -зо) монғ. тілінде зат есім жалпы монғ. дәрежесінде олжа олжа, пайда түсіру, түсім семантикасы пайда болды. Салс: мысалы, монғ. олз 1) олжа, 2) түсім, пайда, 3) борыш, 4) өзіне түскен пайда көзі, пайдамен, 5) соғыста түскен бұйымдар, бур. Олзо 1) пайда, түсім, 2) пайда көзі, 3) олжа, бур. олзо – тұтқын, көне манғол. Олжа – тұтқын, жаңалық пайда түсіру, олжа, түсім, табыс, қосымша табыс, пайда, өз қарабасын ойлау, борыш, басып қалу, пайданың көзі, талан-таржыдан түскен, тұтқын. Бұл сөзжасам моделінің монғол тілінде өнімді екендігін мына аналогиялық сөз тудырушы структураның сөз формасы: көне монғол. огуја – пайда, түсім, өнім, қосымша қаражат көзі, пайда түсіру, өз пайдасы, пайда бар, монғ. Орз, бур. Орзо – түсім, пайда, олжа, жалпы монғолдық

оту – пайда болған. 1) кіру, шығу, ену, 2) солай жасау, алу (түскен пайда), 3) өнім шығару, түсім әкелу, 4) жол беру, берілу, тыңдау, мойындау, ықпалында кету, қызығушылығы арту, сол сияқты көне монғ. *vaɣuɟa* – жоғалту, айрылып қалу, гарза – шығынға бату, шығын, жоғалту, аз пайда табу, жалпы монғолдық етістік *vaɣ* – (кейде *vaɣu* -) шығу, басып шығу, 2) көзге түсу, пайда болу, 3) өту, өтіп кету, 4) ар жаққа өту, 5) көтеру, көтерілу, асқақтау, 6) көтерілу, сайлану, шығу, 7) шығынды көтеру, шыдау, шығынға бату. Түркі тіліне монғол сөзі *olɟa* – соғыстан түскен олжа, тұтқын, тым көне, бастапқы мағынасы болатын, бұны Э.В.Севертян да дәл байқаған екен. Және де ол монғол сөзі екендігін өте дәл анықтаған. Бұл сөз түркі тілдеріне XIII ғ. Монғол басқыншылығы дәуірінде енген. Орта ғасыр араласуының нәтижесі екендігін түркілік субстит орта ғасырлық монғ. афrikаты-j-ның орнына қазіргі монғол тіліндегі ызың консонантының – dz-немесе – z- пайда болумен де байқалады. Дегенмен, түркілік түбір бул- және монғ. ол-гипотезалық түрде салыстырып, гомогендік тұрғыдан алтай тілінің позициясы деп қарастырсақ та, түркілік олжа лексемасы дыбысталу сипаты жағынан болсын бәрібір бізді шығу тегі монғ. дегенге мойынсұндырды. Монғолдық көне түркі сөздерінің монғол адаптациясында болып қайыра түркі тіліне оралып жатқан жағдайлар анағұрлым көп кездеседі. *Олжа сөзі көне тіл ескерткіштерінің бірі Мухаддимат ал-абад сөздігінен (XIII ғ.) кездеседі. *olif*- пайда, тұтқын; *olif tuni* –оны (тұтқынға алды) олжалап кетті дейді. Олжа сөзіне Ж.Манкеева да біршама көңіл бөлгені байқалады : “Олжа: соғыста қолға түскен пайда, табыс немесе тұтқын” – дейді. Б.С.Қарағұлова : “Тарихи жырлар лексикасы”- деген зерттеуінде “жесір” сөзі “күл, тұтқынға түскен” деген мағынада қолданылғанын, айта отырып себебі бұлардағы жесір, олжа және жетім лексемалары мағыналарының көнелік, тарихи сипаты, семантикасы жағынан өзара тығыз байланысты – дейді [26,280-282].

Мойынбай батыр есіміндегі Мойын сөзінің түбірі бой болуы мүмкін, -ын – кішірейткіш мағынасын тудыратын көне жұрнақ [31,140]. Сонда бойы кіші адамға телінген есім болса керек.

Белгілі бір айқындаушы сөздермен тіркескен жалқы есімдер : Адам есімдерінің үлкен бір тобы көне дәуірлерде, түркі тілдес халықтарының тілдерінің жеке бөлінбеген кезеңінен жеткен атаулар, қазақтың төл атуларымен қоса араб, монғол, иран, орыс тілінен енген атауларда кездеседі. Бұл атауларға көбінесе бай, бек, қожа, төре, мырза сөздері тіркесіп не жалғануы арқылы жасалған. Оның ішінде көп ғалымдардың пікірінше қожа, мырза, бике сөздері араб парсы сөздері арқылы біріккен сөздер десе, бай, бек сөздері қазақтың байырғы сөзі болып есптеледі дейді. Төре көне түркі тілінде кездесетін сөз. “билік, заң, әдет, құрып” деген сөздер мағынасында жұмсалған. Қожа сөзі араб тілінен енген “мұғалім”, “молда”, “бастық”, “бай”, “көпес”, “қожайын” деген сияқты мағыналарды білдірген. Түріктердің мектеп жасындағылары өз оқытушыларын әйел адам болса да ер адам болса да “ходжа”, “ходжам” деп атайды екен. Мырза сөзі амирзада – мир+зада, “ақ сүйек”, “әкім” деген сөзі [17,5]. Бұл терминдер ер адамдардың есімдеріне бірігіп тіркессе, әйел есімдеріне байланысты бике сияқты сословиелік

Диссертацияда М.Ж.Көпеевтің “Қазақ шежіресіндегі” ономастика мәселелері зерттелінген. Еңбектегі адам есімдері мен жер – су аттары тұңғыш рет қолға алынып осы тақырып төңірегінде жан – жақты талданды. Еңбекте шежіре жанры, ономастика туралы пікірлерді жинақтай отырып, зерттелетін еңбекпен ұштастырып сабақтастырады. Туынды Шәкәрім Құдайбердіұлының, Құрбанғали Хамидидің, Б. Әбілқасымовтың шежірелерімен салыстырмалы зерттелініп, өзара айырмашылықтары мен ұқсастықтары қарастырылады. Олардың ішіндегі М. Ж. Көпеевтің ғылыми жағынан нақтырақ үлгідегі шежіренің 600-дей адам есімдері мен 300-ге жуық топонимдерді лексика-семантикалық мағыналарына қарай топтаған, лексикалық атауларға фонетикалық, морфологиялық, грамматикалық тұрғыдан тілдік талдау жасаған. Адам есімдері мен жер – су атауларының лексикалық – синтаксистік тәсілдер арқылы жасалынғандарын жинақтап, іштей бірнеше бөліктерге бөліп жіктеген. Сол атаулардың кейбіреулерінің этнолингвистикалық тұрғыдан белгілі лингвистердің еңбектеріне сүйене отырып этимологиясына талдау жасаған.

В диссертации объектом исследования являются проблемы ономастики в произведении М.Ж.Копеева «Казак шежиреси», Дается разносторонний анализ именам собственным: имен людей, названиям рек, местностей. В данной работе рассматривается синтез жанра шежире и выбранной информацией о ономастике с самим произведением «Казак шежиреси». А также ведется сопоставительный анализ с подобными жанрами шежире Шакарима Кудайбердиева, Курбангали Халиди, Б. Абылкасымова: на основе анализа рассматриваются различия и сходства данных произведений.

Диссертант сгруппировал по лексико – семантическому значению около 600 имен людей и 300 топонимов. Исходя из лексических значений слов диссертант проделал лингвистический анализ с фонетического, с морфологического, с грамматического уровней. По принципу лексико – синтаксического словообразования им была отобрана группа слов ономастики и топонимики, которую по своему лексическому значению диссертант поделил на несколько частей. Некоторым названиям с этнолингвистического аспекта, опираясь на труды, выдающихся лингвистов, был дан этимологический анализ.

In the dissertation the object of the research are problems of onomastik at the work of Kopeev “Kazakh shezhire”. There is given the versatile analysis to the own names: names of the people, names of rivers and countrysides. At this work is examined the synthesis of, shezhire and chosen information about onomastik with the work “Kazakh shezhire”. And also is conducted comparing analysis with the similar genres shezhire of Shakarim Kudaiberdiev, Kurbangali Hamidi, Abulkasymov, on the basis of analysis are examined differences and likenesses of these works. The dissertation author has collected about 600 names of people and 300 toponyms on the lexical semantic meaning. Issued of the lexical meanings of the, words, the author is made linguist analysis from phonetic, morphological and grammar levels. On principle lexical – syntactic word – formation he selected a group of onomastik and toponymic words, which the author has divided into same parts and their own lexical meanings. Also was given etymological analysis to some names of the ethnolinguistic aspects, seen at works of great linguists – scientists.

титүлмен жасалынған антропонимдер көп көрініс тапқан.

Хан сөзімен айшықтаған есімдер: **Ұыз хан, Абылай хан.**

Қазы сөзімен тіркескен есімдер баршылық. Қазы – бұл да би сөзіне синоним сөз. **Дау-жанжалға билік айтатын төреші қызметіндегі адам. Секербай қазы, Қылыш қазы, Тайжанқазы.**

Қажы – діни міндетін атқару үшін Меккеге барып, қағбаға кіріп қайтқан адамға берілетін дін иесінің қызмет дәрежесі – хажы деп те қолданылады. Шежіреде **Мақсат қажы, Әділбай қажы, Лекер қажы, Сүлейменқажы, Бәзіл қажы, Жантым қажы** деген аттар терілді.

Әулие діни наным бойынша адам тағдырына ықпал жасай алатын “қасиетті” киелі жан.

Әулиелік – алдын ала болжаушылық. **Әулие** - әлбие – қасиетті киелі жандар, пайғамбарлар. **Махмут Қашқарида** : әулие – араб тіліндегі сөз –киелі адам, қамқоршы, дін басы пайғамбарлары деген мағынаны білдіреді. **Уәли** – жекеше мағынадағы, әулие – көпше мағынадағы сөз болып есептелген дейді [25,341].

Шежіреде **диуана** сөзімен **Лекер, Шалқым диуана, Айсабай диуана** сияқты айшықтауышты есімдер кездеседі. Диуана деген сөз – діни сөз. Ырзығын көптен тілеп кәсіпсіз жүретін діндар, тақуа адам дегенді білдіреді дейді [5,164]. Диуана сөзімен тіркескен айқындауышты үш жалқы есімдер бар. Олар: **Лекер, Шалқым диуана, Ғайсабай диуана.** Диуана сөзіндегі диу діни – наным сенімнің ежелден келе жатқан дәстүрі ; М.Қашқари: ЕМ: Дауа. Дауалаушы адамды – емші дейтін атау[5,67]. В.В.Радлов ду” а 1)дневная молитва ; 2)наговоръ, колдовство; ду” агуілуқ – благословение -- дейді. Дуа а. [дѣао доа. 1. зов. 2. мольба; прозьба: 3.молитвы; 4проклятие; амулет- молитва, написанная на теле] - 1.рел. Молитва, благословение. Бұл арада кеңіл аударатын Рүстемов дегенге (ду: два+тәг: низ) – деп, талпаған екен. Демек, “ду” екі мағынасында қолданылатыны анық. “Дам” деген де сөз бар бірақ, ол үлкен (дамата) әйгілі деген мағынасында пайдаланылады. Дамолла-үлкен молда деген ұғым береді. “Да”қытайша “үлкен” деген ұғымды береді.”Ху” деген сөз балгер, сыйқыр, дуақант дегенді білдіреді.”ду” – два “екі” дегенді білдіреді. Иран тілінде ду – екі, шамбе – күн дегенді білдіреді. “Ду”- “жан” және “рух”- деген ұғымды беретін сияқты. мүмкін дуалистердің өзіндік сөйлесу белгісі болар. Дуана – этимология и семантика этого термина связаны с таджикско-персидским “девоуз” (“одержимый дэвом”), юродивый, скиталец. Диуана (п) ескі дионее (диване) шашақтап сылдырмақ таққан аса таяқты, аллалап сарнап садаға сұрайтын адам. тәжіктің (дәуриш//дербуш) ду-дуа-дуана-дәуриші-диуана-диуана-дуалау түбірлес сөздер. Бұлардың о бастағы шығу тегі ду түбірі болған. Дуа сөзі ду-а түбір мен – а (ана//а+на) екінші компонентінің бірінші буынынан тұрады. Дуана-ду+ана//ду+а+на (а+на) дуана сөзінің ықшамдалу негізінде дуа сөзі пайда болған. Ду (екі) сөзінің дуа мен қандай қатысы бар деген де дуаналар бақсы сияқты бастарына басқим, үстеріне халат, қолдарына аса таяқ ұстаған. және де екі жолды бәйіт (дубайти)айтқан. Демек, ду (екі) екі жолды бәйіт айтып емдеуші деген сөз. Ал, ана сөзі абыз жайында айтылған аба түбіріне өте

жуық келеді деп жорамалдайды. Осы ана сөзінің дыбыстық қолданылуы мен тотемдік ана түрлерін осы еңбекте әрі қарай тізбектеп жазады [26,249-251]. Диуана сөзімен тіркескен айқындауышты екі жалқы есімдер бар. Олар: Шалқым диуана, Ғайсабай диуана. Диуана сөзіндегі диу діни – наным сенімнің ежелден келе жатқан дәстүрі; Бекболаттан – Лекер, Шалқымнан диуана атанған, хажыға барып өлген; Мұнын баласы Ғайсабай диуана, мұнан үш бала бар [6,44]. М.Қашқари: ЕМ: Дауа. Дауалаушы адамды – емші дейтін атау [5,67]. В.В.Радлов ду”а 1) дневная молитва; 2) наговоръ, колдовство; ду”агуі.лук – благословение – дейді. Дуа а. [дғао доа.1.зов.2.мольба; прозьба;3.молитвы;4.проклятие; амулет- молитва, написанная на теле]-1.рел. Молитва, благословение. Бұл арада көңіл аударатын Рүстемов дәдеге (ду: два+тәг: низ) – деп, талдаған екен. Демек, ”ду” екі мағынасында қолданылатыны анық. ”Дам” деген де сөз бар бірақ, ол үлкен (дамата) әйгілі деген мағынасында пайдаланылады. Дамолла-үлкен молда деген ұғым береді. ”Да”қытайша ”үлкен” деген ұғымды береді. ”Ху” деген сөз балгер, сыйқыр, дуакант дегенді білдіреді. ”ду” – два ”екі” дегенді білдіреді. Иран тілінде ду – екі, шамбе – күн дегенді білдіреді. ”Ду”- ”жан” және ”рух”- деген ұғымды беретін сияқты. мүмкін дуалистердің өзіндік сөйлесу белгісі болар. Дуана – этимология и семантика этого термина связаны с таджикско-персидским ”дево́нэ” (”одержимый дэвом”), юродивый, скиталец. Диуана (п) ескі дионее (диване) шашақтап сылдырмақ таққан аса таяқты, аллалап сарнап садаға сұрайтын адам. тәжіктің (дәуіріш//дербуш) ду-дуа-дуана-дәуіріші-диуана-диуана-дуалау түбірлес сөздер. Бұлардың с бастағы шығу тегі ду түбірі болған. Дуа сөзі ду+а түбір мен – а (ана//а+на) екінші компонентінің бірінші буынынан тұрады. Дуана-ду+ана//ду+а+на (а+на) дуана сөзінің ықшамдалу негізінде дуа сөзі пайда болған. Ду (екі) сөзінің дуа мен қандай қатысы бар деген де дуаналар бақсы сияқты бастарына баскиім, үстеріне халат, қолдарына аса таяқ ұстаған. және де екі жолды бәйіт (дубайти) айтқан. Демек, ду (екі) екі жолды бәйіт айтып емдеуші деген сөз. Ал, ана сөзі абыз жайында айтылған аба түбіріне өте жуық келеді деп жорамалдайды. Осы ана сөзінің дыбыстық қолданылуы мен тотемдік ана түрлерін осы еңбекте әрі қарай тізбектеп жазады [26,249-251].

Еңбекте күнделікті тұрмыста қолданылатын заттарды белгілі бір себептермен адам есімдерінің жасалу жолдарының бір үлгісі бола алған. Мысалы: Құндақбай, Өтек, Найза, Сәлде, Беркін, Ошақ, Қазан, Саба, Алаяқ, Ділмар, Зәмзәм, Балта, Балға, Айнакөз, Тарақты, Жасқылыш, Қазанғап, Керней, Ақбелбеу, Жарылқамас, Қорамса, Дулыға есімдері осыны дәлелдейді.

Аталмыш еңбекте Ошақбай деген есім кездеседі. Ошақбай – адам бойына жабысқан пәле-жаланы от пен аластап қуалаған. От тұрағы - ошақ. Сондықтан жаңа антропонимдер ұлттық наным-сеніміне байланысты тұстарынан ат қою кезіндегі ырымдарынан да топшылаймыз. Ол ырымдар да сан қилы. Жаңа туған баланы жеті ошақтың мойнынан өткізіп, есімін Ошақбай, Ошақты қойған. Нәрестелері шетінеп тұрмауынан салдарынан ”жете арқа отынға сатып алу” ырымымен қоса ”менікі емес, сатып алынған біреудің баласы” дегенге мезгеп

Сатыбалды, Сатылған деген сияқты есімдерді қойған. Ұл бала күтіп ырымдап қыз баланың есімін Ұлболды, Ұлбике қойған.

Сол сияқты Құттыбай есімі де екі компоненттен, яғни екі сөздік бірігуі арқылы жасалған Құт – бак - дәулет. kutluf құтлұғ- құтты сөзі осыдан жасалған.

Аққоян есімі Ақ деген сын есіммен қоян деген зат есімнен бірігіп делі туынды сөз құралған. Ақ деген сөз белгілі, ал қоян сөзінің түбірі Ахановтың пікірінше екінші буыны обақта аң сөзі болған сияқты дейді. Яғни, аң қой сияқты аң болуы мүмкін деуінің себебі бар. Бұл есім жалпы қоян мінезі сияқты қорқақ болсын деп емес ақ және көзі үлкен бір сүйкімді аң сияқты әдемі болсын деп қойылуы керек. Қоян сөзімен біріккен тағы да Қояныш, Қоянкөз, Қоянбай деген есімдер бар.

Құл сөзімен бірігуі арқылы жасалған зат есімдерді былай топтауға болады:

1. Зат есіммен тіркескен есімдер: Қожағұл, Ниязқұл, Қойғұл, Құдайқұл, Жанығұл, Мәмбетқұл, Қоржыңқұл, Мырзағұл, Айқұл, Жұмақұл, Айтқұл, Қожамқұл, Рақбанқұл.

2. Сын есімнен тіркескен есімдер: Ырықұл, Есенқұл, Тоққұл, Бекқұл, Мендікұл, Арзықұл, Байқұл, Сарықұл, Аманқұл.

3. Етістікпен тіркескен есімдер: Бердікұл.

Мәмбетқұл – біріккен түбірдің құрамындағы Мәмбет сөзі иран тілінде Маммед – деп қолданып, екі мағынаны білдіреді. 1). жәрдем етуші; 2). жәрдемші, көмекші.-құл сөзі біреудің жұмысын істеуші, жалшы, тұтқын, тәуелді адам деген сөздермен мағынаны білдіреді. Бүгінде бомж, бич деген сияқты сөздерге жуықтайтын сияқты. М.Томанов: “Адам табиғатты танып, білген нәрсесін актив, пассив деп жорамалдаған. Орыстардың түрлі заттарды, жан-жан-жануарларды кім, не деп түрліше сұрайтын себебі сол ескі көзқарастардың өзгергендігінен. Ал бүгінгідегі заттардың міндеті сөйлемдегі сөздерді бір-біріне байланыстыратын грамматикалық амал болып қана қалған. Кейбір елдерде құлды кім? демей не? деп сұрайды екен. Бұл оларды пассив нәрсе ретінде қарап, кемсітуден туған”- дейді [19, 123]. Бекқұл – екі түбірден біріккен сөз. Бек – М.Қашқари сөздігінде әйелдің байы деген сөзді білдіреді дейді. Мендікұл – екі түбірден біріккен туынды сөз.-ді зат есімнен сын есім жасаушы жұрнақ. Мең - адам денесіндегі қал. Біріккен түлғалы ер (әйел) есімдері құрамында жиі қолданылатын сөз. Бұрынғы кезде бала бақытты болады деген сеніммен “мең”сөзін бала есіміне қосып отырған. Негізінде мең, менлі -сөздері сұлу әдемі, көркем деген мағыналарда жұмсалған. М.Қашқарида мең сөзінің жоғарыдағы мағынасымен бірге құс жемі, дән деген мағынаны білдірген деп мәлімдейді [25, 21]. Ниязқұл – түбіріндегі Нияз - араб сөзі. Нияз – ниет, көзқарас деген мағыналарды білдіреді. Байқұл – бай көне түркі халықтарының тілінде “мол-дүниесі мол, ауқатты, әлді адам” деген мағынаны білдірген.

ТОРЫ сөзі сын есімнен бірігіп зат есім жасаған. Ерторы, Байторы деген екі ғана есім кездесті. Түркілер торым деп түйенің жас төлін яғни, ботасын атаған екен. Және сол түсінік бойынша балаларын еркелетіп, тор сөзімен байланыстырып есімдер қойған.

Сәлі, әлі сөзімен біріккен сөздерінің екінші сынары болып **Дербісәлі**, **Есенәлі**, **Қыдырәлі** деген үш қана есімдер болды.

Алтынбек, **Алтынбай** деген біріккен тұлға негізіндегі есімдердің түбіріндегі алтын-кейбір зерттеушілердің пікірінше бұл монғол тіліндегі алтан //алтин-“қызғылт мыс” деген сөзден шыққан. Кейбіреулері алтынның түсіне қарай түркі тілдерінің көбінде қолданылатын- ал-“ашық қызыл, от тәрізді түс” деген сөзді негіз етіп алады. Енді бір ғалымдар алтын сөзін түркі тіліндегі алты (6) сөзінен шыққан дегенді айтады. Ертеректе Орта Азия халықтарында ақша ретінде әр түрлі нәрсе қолданған екен. Мысалы, монғолдарда ақша ретінде жібек-мата, алтайлықтарда мал терісі жұмсалған. Кейбір түркі тілдестерде (болғарларда) нәрсенің құнын белгілеуші 6 тиіннің терісі болған. 6-мен тиін сөзі бірігіп өзгерген дейді [31,35].

Шежіредегі **Базар** есімі парсы тілінен енген сөз. Ол баз- қақпа, арты, соңында және арғы жағында деген дербес сөздерден құралған. **В.Бартольдтің** пікірінше бұрын базар қаланың ішінде емес, кірер қақпа алдында, сыртында болған дейді.

Сол сияқты **Жексен** сөзі де парсы тілінен енген есім. Жексен – йексен-бірдей “тегіс” жер дегенді білдіреді. Йек-бір-бірдей, сен-ұқсас деген сөз негізінде жасалынған есім [31,48].

Садуақас араб сөзі. **Сәйд** - бақытты, ырысты, құтты деген мағынаны білдіреді. +уа екі сөзді дәнекерлеуші қосымша. +хас-нағыз:яғни нағыз бақытты ырысты адам деген мағынаны білдіреді. Араб тілінен енген **Нұралы**, **Нұрбай**, **Оспан** **Уәли**, **Үсен** сияқты есімдер осы еңбекте кездеседі.

Иран тілінде мысалға **Серәлі** сияқты есім кездесті. Оның түбірі сер-шер-ғали-әли-әлі болып өзгермелі құрамдағы біріккен есімде шер-арыстан, яғни арыстан сияқты батыр болсын немесе **Әлі-Әли** сияқты пайғамбарлар есімі негізінде жасалынған зат есім[17,26].

Шежіредегі **Арғын**, **Қанжығалы** руларының аттарының этимологиясын талдайық :

“**Арғынның** толық аты “**Ару – ғұн**”, яғни таза ғұн немесе, ақ ғұн деген мағынаны білдіреді. Атақты ғалым **Махмұд-Қашқари** “Диуани-лұғат аттүрік” деп аталатын кітабында (XI-ғ.): “**Бай ана – Арғу** (яғни **Арғын**) тайпасының бас құдайы”, - дейді Ислам дінін қабылдағанға дейінгі сенім бойынша **Тәңірі** – көк аспан құдайы еркек бейнелі болса, **Бай ана-жер**, суға иелік ететін, **Тәңірдің** ризығын өсіріп, өндіретін ана бейнелі құдай. Жазба деректерге сүйенсек, ерте уақыттардан бері арғындардың қыстауы мал-жанға жайлы **Сырдария** бойы, **Энгрен**, **Шыршық** өзенінің маңында. **Мәшһүр-Жүсіп** жазбаларындағы арғынның бел баласы **Мейрам** сопының бейіті **Шыршық** өзенінің бойында деген мағлұмат жайдан-жай емес.

Арғындар тек орта жүз ғана емес, бүкіл үш жүздің ішінде ең ірі тайпа екені белгілі. Бірақ, таныркарлық жағдай, арғын атауы XIII-ғ. дейін **Қытай**, **Монғол**, **Парсы** тарихшыларының еңбектерінде кездеспейді. Ғалымдардың болжауы

бойынша, арғын тайпасы ерте заманда басқаша аталған немесе XIII-ғ. Бірнеше рулардан арғын бірлестігі құрылуы нәтижесінде аты шыққан. Шоқан Уәлиханов “Қазақ шежіресі” деген еңбегінде былай дейді: “Арғын руы, кейінгі деректерде, Шағатай ұлысының құрамындағы ел ретінде ұшырасады, Хулағудың әйелі осы Арғын руынан”. “Юань-Ши” деп аталатын XIII-ғ. Монғол жылнамасында “Арғындар наймандардың батысында, қыпшақтардан солтүстікке қарай қоныстанған” деп айтылған. Бұл Балқаш көлінің солтүстігінен Сібір шекарасына дейінгі жерлер. XIV-XVI-ғ. Арғындардың көшіп-қонуы сыр бойынан Есіл мен Ертістің сағасына дейін созылғаны белгілі.

М.Жүсіп арғындар туралы мынадай аңызды баяндайды: “Жанарыстың екі әйелі болыпты. Бірде-бірінің пұшпағы қанамай, бізге күн көру қайда, жас иісті баланы — ай деп, зарығып қамығып, жүрген күндерінде ойламаған жерден алты қожа кез келіп, қона қалыпты.

Кір-қондарынды жудыр, аттарынды тынықтыр осы қойлардың етін жеп тауыспай жібереймін депті. Сонда қожалар мұның шын құлап, ықылас еткен пейіліне риза болып, осы алтауымыз да атымызды бердік, алты ұлға ата боласың деп баталарын беріпті. Аттары Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімкүлқожа, Қосымқожа.

Сонан соң әйелдері буаз бола бастап, бәйбішеден төрт, тоқалдан екі туыпты. Алтауына да алты қожаның атын қойыпты. Қарақожадан — арғын, Аққожадан — найман, Ақтамбердіқожадан — қыпшақ, Дарақожадан — қоңырат, тоқалдан туған Есімкүлқожа, Қасымкүлқожаның біреуінен — керей, біреуінен уақ”-деп жазады А.Хамитова мен Д.Жанабекова. [3,194 б.].

М-Ж.Көпеев шығармаларынан алынған қанжығалы руына тоқталамыз. Шежіреде автор бұл жөнінде былай деп тоқталады: “Қанжығалы кісі аты емес, қараның ханы болып басына алтын жыға орнатқан. Сонан қанжығалы атанған деседі. Кейбір ескі сөз сөйлеушілер жауға аттанғанда қанжығалы болып, қанжығасы құр келіп көрген емес. Сондықтан қанжығалы атанған деседі. Шешесінің аты Момын, атасының аты Ақсопы, Толыбай ұранды қанжығалы атанған”[6,46]. Жыға тауының мағынасын кеңінен түсіну үшін жыға атауына тікелей қатысы бар семантикалық жағынан шығу тегі бір қанжыға сөзін бірлікте қарастырамыз. Қанжыға — (қан+жыға) екі компоненттен тұрады. “Қанжыға” — деп ердің екі қаптауының артқы қасынан кейінгі екі ұшына тақау жерге бірдеңе байлап қою үшін тесіп өткізілетін қайыс немесе жіпті айтады. [ҚТЭС-Алматы, ғалым, 1966, 116б]

Бірақ, осы сөздің түп-төркіні бас киім жығамен байланысты. Ерте уақытта тектілер салтанаты мен кернелетіп аң аулауға шыққан. Бастарына үкілі жыға киген, үстеріне жеңіл киім киіп шыққан. Аңның жығылуы мен жаудың жеңілуі қанның төгілуі бастарында қадалған құс қауырсынына байланысты болған, жығып белгі беріп отырған. Осы аталған уәжден атылған аңды салатын заттың аты “қанжыға” келіп туған, ал , “жығаның” бір мағынасы дулығаға қадалатын құс қауырсыны жоқ жеңілгенде жығаны жығып қояды, соғыста қолданады. Адам

қаны төгіледі. Жығылу сөзі қан төгілу дегенді көне түріктер жығу деп ұққан. Аң да, адам да жығылды деген. Жау жеңілді, жыға қанданды. Қанжығаның кейінгі мағыналы туынды мағыналар. Демек, бұл мағынасы тереңді жатыр. Қанжыға – зат. Әр түрлі бүктіріншек байлау үшін ердің артқы қасының астын ала екі қапталдығының кейінгі жақ шетіне өткізіліп қойылатын таспа тәріздес қайыс [КТТС – II том, Алматы ҚССР Ғылым, 1961, 336]

Қанжыға сөзі қырғыз, өзбек, қарақалпақ тілдерінде де дәл осы мағынада қолданылады. Бұл сөз башқұрт тілінде каньяға, алтай тілінде кандвага, монғол, бурят – монғол тілдерінде ганзага, қалмақ тілінде ганзгь түрінде кездеседі. Әзербайжан, түркі тілдерінде бұл сөз тиргі (алтын тиргі – алдыңғы қанжыға; кизін тиргі – артқы қанжыға болып айтылады, бірақ та “қанжығаға байлау” деген мағынада тиргіле, тиргілет етістігімен қатар ханчағыла, ханчағылат етістігі де қолданылады. Хакоско – рус. сл. Москва, 1953.)

“Алт. Қапзада торока монг. Уавуа, ср, совр. монг., бур. Ganzaga” (Рассадин, 71) (Жанпейісов, 108)

Біздің шамалауымызша бұл сөз монғол тілдерінен ауысып келген және оның мағынасы осы тілдерде “салбыратып асу, асып байлап қою, салақтап тұру” деген мағыналарда кездесетін ханжыха, ханжаха сөзімен тығыз байланысты болуы керек (Бурят – монг. – рус. сл. Москва 1951; монголико-русс.сл. Москва, 1957). Қанжыға сөзі түркі тілдеріне конкретті бір мағынада ауысып келген монғол сөзі болар деп шамалаймыз². [ҚТҚЭС Алматы, ғылым, 1966, 1166]

Семантикалық мағынасы жағынан қанжыға мен жыға жуық – мәндес сөздер. Бұл біріккен сөздің мағынасы жыға сөзіне қатысты зерттелгенде, толық айқындала түсетін болады. Бірінші, қан сөзі әркімге аян. Сондықтан, екінші компонент “жыға сөзінің семантикалық мағынасына, этимологиясына барлау жасаймыз. Жыға сөзі түркі тілдерінің біразында қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде қылыш өтпес үшін батырлардың бас киімінің артқы жиегіне бастырылған зат” [26, 115, 210].

“Өзбек тілінде сопақша металға түрлі-түсті асыл тас, құс қауырсыны орнатылған әшекей. Мұны, бас киіміне өзінің үйлену тойында күйеу жігіт те, сүндетке отырғызылған күні жас бала да тағады [УРС 156]. Жыға түрікмен тілінде де көнерген сөз ретінде сақталған, онда да екі түрлі мәнде: кітаптың бет аралығына белгі ретінде салып қоятын құс қауырсыны және сұлтан (алтынды әшекей), (түрік РС, 329). Қырғыз тілінде жыға деп қалымдық және хан киетін биік бас киімді, сұлтанды (әшекейді, асылды) айтады. [КРС, 276]. Жыға қазақ тілінде қыздардың бас киіміне қадайтын құс қауырсыны деп те түсіндіріледі. Ол Осман, түріктерінің тілінде де солай “аграфь, сұлтан, на галме және “головное украшение новобрачных” делінген. [РСЛ. IV, 116]. Л.З. Будагов (көне араб жазуын қазақ транскрипциясымен жазамыз – А.Қ.) : п. тур. жыға (ы), жқа, жке, жйға, пухь, перчевь, султань, носимый на чалмь или на шапкь, жиегі алтын золотое укрошение перья на шалемь носимыя храбрыми воинами, кырг. Перо (фазана или павлина, ксторое носят дьвицы на шапачкь), воткнуть перо (где нельзя найти

фазановыхъ перьевъ, втыкают филиновое)1.

Түркі тіліндегі осы жыға атауы — парсы сөзі2. [Жанпейісов Е., М.Әуезов “Абай жолы” эпопеясының тілі, - Алматы: ғылым 1976, 42-43б]

Жыға – дағыстан тілінде тұтқын басы байлаулы құл.

Жыға көнерген сөз ретінде түрікмен тілінде де сақталған, онда да екі түрлі мәнде: кітаптың бет аралығына белгі ретінде салып қоятын құс қауырсыны және сұлтан, яғни алтынды әшекей К.К.Юдахин жасаған лұғатқа сүйенсек, кыргыз тілінде жыға деп қалыңдық, хан киетін биік бас киімді, сұлтанды (әшекейді атайды). Жанпейісов жыға атауы түркі тілінде мынадай үш түрлі мағына білдірген: құс қауырсыны, асыл тасты алтын әшекей (екеуі де бас киімдікі) және бас киімнің тұтас өзі де осылай аталған. Сол сияқты, қарақалпақ тілінде “жығалы қат — деген тіркес бар деседі3 [Жанпейісов Е. Этнографиялық этюдтер [қаз. мектебі].

“Жыға” деген бас киім де болған. Ол ауыз әдебиетінде “бөрік”, “үкілі бөрік” түрінде де кездеседі. Оны батырлар да киген. Жыға қазақ тілінде қыздардың бас киімдеріне қадайтын құс қауырсыны деп те түсіндіріледі. Ол түркі тілдерінде үш мағына білдіреді3. [Жанпейісов Е. ҚТКСЭТ ҚТГБЗ – Алматы: ғалым, 1975, 101-2]

“Түсіндірмелі сөздікте” соның төртеуін дәл жақсы айтып берген де, жығанын бірөнкей, сыпыра мағынасын да қолданылатыны айтылмаған дейді Қыдырбекұлы Б. “Түгел сөздің түбі бір” деген еңбегінде жыға сөзінің мағынасын дұрыс білмегендік қателіктерге ұрындырады. М.Мұқаметқанов Абай өлеңі туралы: 1977 жылғы жинақта “Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да” деп басталатын өлеңінен:

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,

Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда, -

М.Әуезовтің “Еңлік-Кебек” пьесасына мысалдар келтіре отырып: тобықтының жығасын қайта тұрғызған найманның бір шіріген жұмыртқасы...” жыға қисайды екен (Абайда) жыға жығылады екен (Мұхтар), сонда “жыға - дулығаның сыртынан қаптап қоятын зат” деп түсінік беру оғаштық емей немене. Жыға дулығаның сыртынан қаптап қоятын зат емес, батырлардың дулығасының төбесіне шаншылта қадап қоятын зат болады. Егер жау жеңіліп қалса, жау жығасы жығылды, не жаудың жолы болмаған шақта, жау жығасы қисайды деп жау басына түскен істі оның жығасына ауыстырып айтатын қазақтың дәстүрлі сөзі болғаны белгілі.

Қ.С.Ахметжанов : Тамғалы тас суретінде малдасын құрып, қауырсынды бас киім киген түрік бейнеленгенін айтады. Бұдан біз айналдыра көп қауырсын қадаған бас киім кию дәстүрі көшпенділерде түрік заманында да жалғасып келгенін көреміз. Бас киімнің төбесіне не маңдайына (бір-екі қауырсынды) жыға (джига) тағылмен ауысқан.

Шойбеков: жыға - дулығаның артынан (мойынды қылыш кеспеу үшін) қаптап қоятын зат, бас киімнің артқы жиегі, батырдың төбесі үшкір, әшекейлі дулығасының етегі.

Қазақ мал шаруашылығымен айналысып қана қоймай көштің салтанатына да мән берген жыға сияқты зат таққан. Бірақ, оны “қырғауыл байлау” – деп атаған. Қырғауылды көбіне ел ішіндегі байлар, беделді атқа мінерлер таққан. Рәсім бойынша ақ түйені жұмыр жінішке ағаштан оюлап жасаған төрт аяқты “қырғауылмен” ерттейлі. Оның ішіне қоңырау байлайды. Сонымен бірге төрт бұрышына қырғауыл, қарқараның қауырсындарын қадайды. Бұл жиһаздың қырғауыл аталуының өзі құстың атына байланысты. Бұл көш “қарқаралы көші” деп аталады. Түйенің бұйдасын жас келіншекке не ақсақалға тапсырған. Қолды көбіне қараша адамдар пайдаланылған қырғыз тілінде “қанжыға” сөзімен қатар “бектері” сөзі қатар жұмсалады”- дейді автор [26, 97].

3.2 ЖЕР-СУ АТТАРЫНЫҢ КЕЙБІРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Шежіреде аталған жер-су атаулары да өзіндік ерекшеліктерімен көзге түседі. Онын: 90-ға жуық топонимдердің 20-сы гидронимдер, 14-і ойконимдер, қалғандары ойконимиялар. Шежіредегі бұл топонимдердің кейбіреулерінің этимологиясын талдауды мақсат еттік.

Қазақ халқының атамзаманнан орнығып, өмір сүріп жатқан жерінің аумағы қаншалықты көлемді де кең екендігін білесіздер. Шежіреде барлық рулардың жерлерімен жаз жайлаған, қыс- қыстағанын қоса баяндау шежірешінің қаншалықты мұқияттылықпен тәптіштеп таратқысы келетіндігін аңғартқандай. Әр жердің әрқайсысына ат қойып айдар тағыуна өздерінің тапқырлықтығы мен шешендігі тағы бір паш еткедей әсер береді. Бұндағы алға қойып отырған міндетіміз – ғылыми ізденіс арқылы шежіреде кездескен жер-су, мекен, мола т.б. жіктеп санамалап кейбіреулерінің алғашқы мағыналарын табу арқылы атау сырын ашу ғана. Бір ескерткішіміз -- халық арасындағы жер-су атауларының мағынасы тұрасындағы жорамалдарға көп жағдайда аңыздарға негіз етіледі. Шежіредегі осы іспеттес әңгімелерде, мысалға, **Атбасар**, **Шотана тасы**, **Қоқырбұқа** сияқты жер, тас атауларын айтуға болады. Еңбектегі өсімдік атауларында араб, иран, монғол тілдерінен енген сөздер мен қазақтың байырғы ру тайпаларының аттары да, адам есімдері де бар. Көпшілік атаулар жердің, судың өзіндік ерекшелігіне, яғни түр-түсіне, суының дәміне, айналасындағы өсімдік пен жан-жануарлар дүниесіне, т.б. белгілі байлықтары аталады. Қазақ халқының негізін құраған ру, тайпалар мал бағумен айналысып, жаз- жайлау , қыс-қыстау қамы мен ерсілі –қарсылы көшіп-қонумен бірге кең даланың табиғат ерекшеліктерін, әр төбенің әр жыраның өзіндік сипатын жіті тани білді, және оның жағдайын анықтайтын белгі ретінде пайдаланды. Атауды да соған лайық дәл тауып қоя білді. Осындай жер-су аттарының өзінен –ақ көп жағдайда аймақтық жер бедерінен, жануарлар мен өсімдіктер дүниесінен, табиғат байлықтарынан мол мәлімет алуға болады.

Өсімдік дүниесіне байланысты атаулар жердің кең байтағына орай табиғаты

мен өсімдік түрлері сан қилы болып келеді. Өлкеде өсетін мыңдаған өсімдік түрлері жер-су, атауларының жасалуына негіз болған: Қарағайлы көлі, Қарағайлы бұлағы, Ағаш көпір.

Елді мекендер: Көктерек, Қызылағаш, Қаратал, Жиделібайсын.

Қарағайлы, Жиделібайсын деген топонимдердің құрамындағы – лы, -лі қосымшасы –ты, -ті, қосымшасының варианттылы формасы. Бұл қосымшаға ғалымдар түрлі көзқарастар айтады: біреулер оны тау деген сөзден қалыптасқан тау –ту-ты-деп қарайды, ал тағы бір зерттеушілер –ты қосымшасы монғол тілінен енген деген пікір айтады. Ол бір нәрсенің барлығын көптігін білдіретін қосымша деген пікірді құлаттаймыз. Сөйтіп көне – ты, -ті қосымшасының үндестік заңына байланысты өзгерісінен туындайтын –лы, -лі формалы қосымшасы өсімдік атауларынан басқа да сөздерге жалғанып әр түрлі топонимдер тізбегін жасаған. –лы, -лі, –ты, -ті сияқты жұрнақтар арқылы жасалған топонимдер немесе гидронимдер де баршылық. Мысалы олар шежіредегі Омбы (жер), Қоянды, Қарқаралы (тау), Сілеті (өзен) т.б. болып көрініс тапқан. Бұл құбылыс көне түркі тілінде де белең алған, ол –лық, -лік, қосылған сөздер тәуелдік, меншіктілік мағынасында келеді. Атқарылған орындалған іс мағынасын, мекен-жай атауларын білдірген. М.Қашқарида былай берілген: Басарлық – сарымсақты тау. Татырлық – такыр, тегіс жер [25,346]. Оған тағы бір мысал шежіредегі Өлеңті өзені. Осы –ты, -ті қосымшасы туралы Ә.Нұрмағамбетұлы “–ты, -ті- көптік мөлшерді білдіретін қазіргі –лы-жұрнағының ерте кездегі дыбыстық баламасы”-дейді [жер аты тарих хаты]. Х.Құрбанғали: “алматы дегенді кейбіреулер “алмалы тау” дейді. “Та” калмақша “лы, лік” лық жұрнағы екендігін айтқанбыз” - дейді [7,157]. Ш.Сарыбаев: “Кейбір текстерде сын есімнің –ты, -ті, -ды, -ді тұлғалары варианттарының орнына тек қана –лы, -лі варианты қолданылады”-деген. Ә.Қайдаров: “Сөз жасау моделіне байланысты эпостық топонимдерінің ішінен көзге ерекше түсетіндері –ты//–ті, –ды//–ді, –лы//–лі// моделі бойынша жасалынған топонимдер” [10,146]. С.Е.Малов: “парсының “суффиксі “ш”-де сирек те болса кездесіп, оның беретін мағынасы сапалық сын есім тудыратын-лы//–лі жұрнағына жақын екендігін көрсетеді” [26,110-116].

Жиделібайсын жері туралы Ж.Артықбаев : “Жидели-название земли, Байсын-название горы. Не просто гора, а замечательная гора. Эта земля так богата растительностью, что никто там не узнает, где ходят люди в этих горах или пасутся стада. Большая часть ел-журта тех краев, т.е. народа, являются казахами. Имеются они все как Байсын Кобырат. Города имеются Балык, Бадахшан. Есть там земли, именуется Кундыз-Талкан. Живут в Кун-дуз-Талкане киргиз-лахайские Лахан. Страной Управляют аксакалы.

...Жидели-Байсын-в казахских исторических легендах, мифах и эпических произведениях-земля обетованная. “Там, где мирно покоится, там где нет горя и несчастий, там где нет голода”-так воспевали эту страну в прошлом поэты. В ту далекую от нас эпоху в воображениях поэтов существовало лучезарное видение прекрасной страны Жидели-Байсын. И это видение давало животворную силу не

только им, но и всему народу в самые страшные и мрачные годы в их судьбах.

Ряд фольклорно-исторических сочинений позволяют очертить примерные координаты Жидели-Байсын, хотя в целом в представлениях народа это утопическая страна. Это прежде всего территория Мавераннахра и северные районы Афганистана. По М.Ж.Копееву страна Жидели-Байсын иначе называется Ауған жұрты, т.е. страна переселенцев, от тюркского “ауу” переселится, бросить свою землю в поисках лучшей участи и т.д. Во-вторых, города Балх [Балык], Бадахшан-известные историко-культурные области на юге. В наше время в указанных местах обитают лакайские племена, очень близкие по этнографическим параметрам к казахам [4,196-197] деген.

Жаңуарлар мен жұстарға байланысты топонимдер: Қарақұс, Таймай көлі, Атбасар, Жаксы ат, Ешкіөлмес, Қоңырбұқа, Қарайғыр шаты.

Жер сулардың атауы соның ішінде көбінесе жылқы малы негізінде жасалуы халықтың осы төлді аса жоғары қастерлегенінен болар.

Белгілі оқиғаға байланысты туған топонимдер: Шотана тасы, Қоңырбұқа, Шаңтимес, Ханқашты сияқты аталу тарихы аңыз негізінде жасалынған жерлер болды.

Судың “мінезіне” қарай аталған гидронимдер: Еңбектегі өзен, көл-суларының сыр –сипатын мұқият бақылап, мінезіне қарай ұтымды мінезін дәл ашатын ат қоя білгендіктерін дәлелдейтіндей мол деректер кездеседі. Мысалға: Шу өзені немесе Желдітау мекені.

Тұр-түсіне байланысты гидронимдер: Ақкөл, Сарысу.

Тұр-түсіне байланысты топонимдер: Сарыарқа, Қызылағаш, Көктерек, Сарсадақ қонысы, Қарайғыр шаты, Қызылжар базары, Қаратал.

Таулар: Көкшетау, Алатау, Қызылтау, Қаратау, Ақтау.

Дәміне байланысты гидронимдер: Ащы көл, Саумал көл.

Көлеміне байланысты көлдер: Жарлы көл.

Сан есім негізінде жасалынған су аты : Жетісу.

Жергілікті жердің қазба байлықтарына байланысты қойылған гидронимдер: Темірсу.

Тіршілікке қажет заттарға байланысты топонимдер: Сарысадақ қонысы, Ақшатау, Құрық. “Жаман”, “жаксы” сөздерімен айтылатын топонимдер: Жаксы Далба, Жаман Далба, Жаксы ат. Бұл атаулар географиялық объектіге түрлі көзқарастарын білдіреді. Мұндай тіркестер көбінесе елді мекен атауларында кездеседі.

Топонимдердің ішінде күрделі екі-үш , төрт сөзден бірігіп немесе тіркесіп құралғандары да бар. Енді осылардың кейбіреулеріне ғана тоқталсақ: Алатау -екі түбірден біріккен топоним. Ала сөзін түсіндірмелі сөздікте “ақ және басқа түстердің араласып келген түрі” деп түсіндіреді. Жалпы тау қарлы, қарсыз шоқыларымен ала қалпында көрінетіні рас. Дегенмен, ала сөзінің теркінін іздестіре келе алтай тобына жататын түркі тілдерімен туыстас манчжуыр тілінде “ала” сөзінің “таумен” байланысты мынадай мағыналарын кездестіреді екенбіз. 1)

қырқа; 2) төбешік; 3) тау адырлары; 4) тау тізбегі. Бұл мәліметтер арқылы аңғаратынымыз-таудың онша биік еместігі және тау болып көрінетін қырқалардың тізбегі. Ендеше, “Алатау”-дың дәл мағынасы “қырқалы тау” немесе “адырлар тізбегі” деп дәлелдейді [35,14].

“Алтай- Хатун және Ертіс өзендері аралығындағы тау. Таулы өлке - “Алтай” атауы жөнінде зерттеушілер пікірі әр түрлі. Олардың басым көпшілігі Алтай тауының атауын бағалы металл-алтынмен байланыстырады. Ежелгі түрік тілдері ескерткіштерінен бастап , осы күндерде өмір сүріп отырған түркі тілдерінің сөздерінің соңғы “н” дыбысының “и”-ға айналғанын дәлелдейтін дерек болмағандықтан В.В. Радловтың пікіріне жүгінеміз. Оның көрсетуінше: “Алтай” сөзі алтай, телеут, шор тілдерінде “биік тау”, “таулы ел” деген ұғымды ғана білдіреді. Міне, осы мағынадағы “алтай” сөзі тауға меншіктеліп, осы кезге дейін сақталған. Сөйтіп, “Алтай” тауы біздіңше “Биік тау” деген мағына бермек.

Қарағайлы көлі сөзіндегі “қарағай”-бұл емен, қайың, терек деген сияқты ағаштың бір түрінің аты. Оны екі сөздің қосындысы деп қарауға мүмкіндік бар. Алғашқысы-“қара” (түске байланысты айтылатын сөз), екіншісі-ағаш. Қосып айтсақ “Қараағаш” болып шығады.Соңғы “ш”-дыбысының “й”-ға ауысуы түркі тілдерінде жиі кездесетін дыбыс сәйкестіктерінің нәтижесі деп қарауға болады. Ал -лы,-көне жұрнақ”[36,44].

Топонимдердің ішінде оба, мола, зират, бейіт сөздерімен бірігіп орографиялық термин болып танылатын көптеген оронимдермен қоса елді мекен де кездеседі. Мысалы: Ақмола қаласының аты.Оны жасап тұрған осы екі түбірдің біріншісі ешқашан,ешқандай дау туғызбайтын, барлығымыз қастерлейтін “ақ”-пәк, таза кіршіксіз сөздерімен синонимдес ұғымдар болып есептелсе, екінші “мола”-деген түбірдің семантикалық жағынан “мола”, “Там”, “бейіт” деген ұғымдардың ешқайсысы да кісіні үркітпеуі тиіс.Өйткені бұл сөз кезінде “Қорған,қамал” мағынасын білдірген , біртіндеп өз мағынасынан айырылып кісі қорқытатын ұғымға айналған.

Сондай-ақ бұрын отбасын,бір отғын басындағы адамдарды, ал кейін олардың бірге жерленетін қорымын білдіретін “бейіт”атты арап сөзі біржолата “зираттың”баламасы болып кірікті.Баспананы білдіретін “там” өлік басына тұрғызылар жай болып сіңісті.Бүгінгі ұрпақтың басым көпшілігі аталмыш сөздің қазіргі тұрмыстық қолданыстағы мағынасынан басқа да мағыналары болғанын ескере бермейтініміз өкінішті-ақ.

Шежіреде Қырым деген мекен атауы кездеседі. Қырым сөзінің төркіні жөнінде қалам тартқан автор жоқ емес. Ұрым мен Қырым сөзінің этимологиясы жөнінде соңғы авторлардың пікірінше: “Ұрым не үрім”ескі әдебиетте Византия (немесеКіші Азия)деген ұғымды білдіреді. Осы сөздің ауқымына қарай Қырым сөзі жарыса қолданылады деп тұжырым жасайды. Бірақ , Ұрым туралы бұл пікірге қосылуға болмайды[35, 61].

Осы сияқты еңбекте Саратып деген өздерінше қазақшалап алған Волга өзенінің бойындағы орыстың үлкен Саратов деген қаласының аты. Бұл атау

ешқандай тектің емес Сары және тау деген сөзден шыққан деп есептейміз. Яғни сары тау деген мағынаны білдіретін елді мекен [36,110].

Баянаула – бұл екі түбірден біріккен топоним. Баян –араб тілінде әлді, ауқатты, бай деген мағынаны білдіреді. Ал аула, ауыл сөзінің диалектілік нұсқасы. Ендеше табиғат қорына бай деген мағынаны білдіреді деп есептейміз. А.Тұрышев: Абыралы сөзінің түбірі аб дей келе, Аба//ата//әже//оже//баба үлкен кісі ұғымында күні-бүгінге қолданылады. Абыралы//Абыла//Аула (қорған, аң аула – зат, етістік) мысалы Баянаула //баян+ауыл//ауыл кейін пайда болған дейді[26,182].

Шежіредегі Ертіс гидронимінің этимологиясы туралы М.Қашқари: Ертіс – “Иемек” даласындағы бір өзеннің аты дейді. Бірнеше тармақтың бұл дария сол жердегі бір көлге құяды. Бұл дарияны “Ертіс суы” дейді. Судан өтерде “кім тез өтеді?” деген мағынада қолданылған Ертіс сөзінен алынған деп жазады[25,127]. Соған карағанда Ертіс өзені “Кім тез өтеді?” деген сұраулы сөйлем негізінде пайда болған сынайлы. Ал, А.Тұрышев :Қырғыздар ене (Енесай) су анасы, Ертіс,Еділ мүмкін осы ана сөзінен шыққан шығар дейді[26,251].

Павлодар қаласының ертедегі қазақтар арасында кең тараған Кереку аты шежіреде кездесуі автордың кіндік кескен туған жері болғандықтан жиі кездеседі. Былай карағанда Павлодар мен Керекудің арасында ешқандай байланыс жоқ сияқты. Ал шынында қазіргі Павлодар қаласы орналасқан маңда бұрын Коряково деген село болған. Корякованы қазақтар Кереку деп өз тілінің үндес заңына бағындырып алған дейді Ә.Бірмағамбетов [38,61].

Шежіредегі Семей қаласы жөнінде де жоғарыдағы автор былай дейді: “Бұдан екіжарым ғасыр бұрын Ертіс өзенінің қазіргі Семей қаласы тұрған жағалауларына орыс әскерлері келіп түсті де, бекініс салуға кірісті. Олар бұл жерден құлаған жеті тас үйдің қалдығын тапқан. Оның орнына жеті палата – бекініс орнатты. Салынған бекіністі Семипалатинск деп атайтын болды. Жергілікті халық оларды Жеті палата деп атайды екен. Ертіс бойындағы болашақ бір ірі қаланың негізі осылай қаланды. Кейінен қазақтар Семипалатинскіні өз тіліне ыңғайлап Семей деп атап кетті [38, 61].

Еңбекте “кен”, “кент”, “орда” сөздерімен біріккен немесе тіркескен қала аттары кездеседі (Қожа кент, Сарай кент, Сары кент, Тапкент, Алтын орда).

Осы берілген жер атауларының бірінші компоненттері түсінікті “Қожа”, “Сарай”, “Сары”, “Таш - Тас” ал “кен” немесе “кент” сөзі туралы М.Қашқарида: кен күншығыс жақтағы әрбір шаһардың атауына “Кен” сөзі қосылады. Бұл сөз “кент”, “кенд” сөзінің қысқарған түрі десе [24,398], ал “Орда” сөзін Хан тұратын қала, астана деп түсіндіреді [25, 401].

Оғыздар мен оларға жақын маңда тұрған жұрт тілінде “Қыстақ” деген мағынаны кент сөзі білдірген, түрік халқының көпшілігінің тілінде “Шәһар”, “қала” дегенді білдіреді дейді [25, 402].

Самарқанд – қаласының үлкен қала болғандықтан семіз кенд – сеіз қала деп атаған. Мұны парсылар Самарқанд деп атаған екен. [25, 402бет].

Шежіредегі Сырдария өзені туралы сөз қозғар болсақ: түбірі екі сөзден тұр: сыр + дария. Сыр-сыр, бояу деген мағынаны білдіреді. Көне түркілік Шын жұртындағылар қасын бояп сәндену үшін пайдаланған бояу, ал дария сөзі – түпсіз, терең деген мағынада, ал көне түркі жазба ескерткіштерінде сөз түбірі – “тер” қалпында болғандығы анық. Терэ – алқап, ойпат деген мағынаны білдіреді. Терең сөздің алғашқы түбірі “терә” – терә+ң – терең – дари+а – дариа – дария – пайда болған сияқты [39,98]. Радлов пікірінше: түркі тіліндегі т-д, е-а дыбыстарының бірінің орнына қолданыла беретінін дәлелдеп [32,630], “терең” сөзінің түркілік кейбір тілдерде: терән, дэрин, дерин – тұлғасында кездеседі дейді [32,208].

Карипжанова А. “М-Ж.Көпеев шығармаларындағы топонимдер этимологиясы” деген мақаласында еңбектегі Қазығұрт туралы: Жезказған облысының Жаңа арқа ауданында “Қазықұрт” деген өзен ағады. Қазықұрт-Оңтүстік Қазақстандағы көне замандардан әйгілі тау атауы. Ескі аңыз-әңгімелерде жер-дүниені топан су басқан кезде Қазығұрт тауының басына кеме тоқтағаны айтылады. Онда “Нұх пайғамбардың кемесі қалған деген” аңыз бар.

К.Өміралиевтің айтуынша, каздар мен құрттар тайпалары біздің дәуіріміздің YII және VIII ғасырларында өмір сүрген дейді.

Сондай-ақ бұл атаудың этимологиясын зерттеуші ғалымдар “Қазықұрт” тарихта біздің заманнан I ғасырынан-ақ белгілі екенін және бұл атаудың екі түбірден тұратынын құптайды. Алғашқы кер /кар-якут, алтай, телеүт және көне түркі тілінде, зор жылан, екі басты айдаһар дегенді білдіреді дейді. Ал Қ.Хамид “Тауарих-хамса: халық арасында Қазықұрт тауының астында дуалап, арбап, байлап қойған айдаһар бар, ол босанып кетсе киамет-қайым болады-мыс деген аңыз бар”. Зерттеушілер осыған қарап “айдаһар” дегенді білдіретін кер/кар сөзі мен “Қазықұрт” атауының арасында байланыс болуы және бұл түбірдің фонетикалық өзгерістерге ұшырап, соның негізінде керқұрт-кесқұрт-қазқұрт-қазықұрт болып қалыптасуы мүмкін дегенді айтады. Құрт бөлігі – ертеден тайпа аты. Құрт сөзіне ұқсас атаулар Радлов сөздігінде: ур-огур+т табын деп берілсе, Фастер сөздігінде jurt-отар деп беріледі. Осыған қарағанда, “құрт” сөзі-табын, отар, деген мағынаны береді деуге де болады. Сонда башқұрт- бас табын, бас отар дегенді білдіреді деп қорытындылайды [3,162].

Аягөз топонимі біріккен ая+көз деген екі түбірден құралған. Ая-түркі тілінде алақан (ашсам аямда, жұмсам жұмырымда, (мақал) аядай бөлме. Құмық, ноғайша-алақан: құмықша:кьолну аясы дейді. Ал көз – адамның жан-жануардың бас сүйегіндегі дене мүшесі. Тіліміздегі Алатаудың аясы, сөз қолдану аясы кеңіді деген тіркестердегі – ая сөзі-ауыспалы мағынадағы сөз болып есептеледі [31,11].

Анықтауыш сыңары объектінің түр-түсін, сыртқы көрінісі мен формасын, сонымен бірге жердің, судың, таудың сапасын, санын т.б. ерекшеліктерін білдіретін Алатау, Қаратау, Ақкөл, Жетісу, Қызылтау сияқтылары тағы бар.

Шежіредегі топонимдердің көпшілігі 2 компоненттен тұратын болса, енді бір тобы тілдің бүгінгі даму тұрғысынан алып қарағанда құрамындағы

морфемаларға бөлшектенбейтін жер-су атаулары да ара-тұра кездесіп отырады. Олар: Далба, Жайба, Құрық сияқты топонимдер. Бұлардың тілдік табиғатын анықтау үшін арнайы этимологиялық зерттеу жүргізу керек. Осы күнге дейін сақталынып бізге жеткен белгілілігімен қоса Дуана тау, Доғанделі өзен, Жақсы Далба, Аштаркөл, Тысырап, Сырға сияқты көнеленген жер-су аттарымен де ерекшеленеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөз соңында айтарымыз, шежіредегі сөз болып отырған ономастикалардың деривациялануы әр алуандығымен таң қалдырады. Тіліміздегі динамикалық даму барысында антропонимдердің, этнонимдерге яғни кісі есімдерінің ру, тайпа аттарына немесе керісінше, ру, тайпа аттарының кісі есімдеріне ауысып отыруы осы материалда айқын көрінеді.

Сан – алуан жасалған атаулардан лексикалық құрамы арқылы халқымыздың шексіз де терең ой қиырларының сырларын аша түседі. Кейбір атаулардың көпшілігінің мазмұн-мағынасы көмескіленіп немесе біржола белгісіз жағдайға жеткен немесе басқа тілдерден енген атаулар екендігін этималогия жағынан жете талдау, зерттеу арқылы ғана танымыз. Мән-мағынасы түсініксіз атаулар жөнінде халық ішінде әр түрлі аңыз-әңгімелер, шежіре-дастандар туындаған. Оның шын анығына жету үшін қажырлы да табанды еңбек керек. Ырымшыл халық баланың ат қоюына өте бір ерекше дайындықпен, жауапкершілікпен қараған. Ол үшін жиын ұйымдастырып, есімді ұзақ талқылап барып азан шақырып, ат қойған. Көбінесе дәулетті, бай болсын деп, күшті, батыр, қырағы болсын деп, сұлу, көрікті, ажарлы болсын деп, дені сау мықты болып ұзақ жасағын деп, ақылды, тапқыр жомарт, мырза болсын деген ең игі жақсы тілекпен есімін жұртшылыққа паш еткен.

Ономастиканың қай саласы болмасын сан ғасырлар бойы қалыптасып дамып, лексикалық қорымыздан тиісті орындарын алуда. Егер бұл шағын еңбекті жеткіншек оқушылар мен жас ғалымдар, студенттер өзіне қажетті пайдаларына жаратып жатса, біздің мақсатымыз орындалды деуге болар еді.

Кісі есімдерінің қойылуы мен жер-су атауларының аталу тарихы қат-қабат және өте қызықты, Олардың этимологиясы зерттеу барысында міндетті түрде көне замандарға тіпті қажет болса, алғашқы рулық қоғамға да тірелесің. Сондықтан шежіренің немесе жеке ақын шығармаларының ономастика мәселелерін көтеру келешектің сыбағасы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөз соңында айтарымыз, шежіредегі сөз болып отырған ономастикалардың деривациялануы әр алуандығымен таң қалдырады. Тіліміздегі динамикалық даму барысында антропонимдердің, этнонимдерге яғни кісі есімдерінің ру, тайпа аттарына немесе керісінше, ру, тайпа аттарының кісі есімдеріне ауысып отыруы осы материалда айқын көрінеді.

Сан – алуан жасалған атаулардан лексикалық құрамы арқылы халқымыздың шексіз де терең ой қиырларының сырларын аша түседі. Кейбір атаулардың көпшілігінің мазмұн-мағынасы көмескіленіп немесе біржола белгісіз жағдайға жеткен немесе басқа тілдерден енген атаулар екендігін этималогия жағынан жете талдау, зерттеу арқылы ғана танимыз. Мән-мағынасы түсініксіз атаулар жөнінде халық ішінде әр түрлі аңыз-әңгімелер, шежіре-дастандар туындаған. Оның шын анығына жету үшін қажырлы да табанды еңбек керек. Ырымшыл халық баланың ат қоюына өте бір ерекше дайындықпен, жауапкершілікпен қараған. Ол үшін жиын ұйымдастырып, есімді ұзақ талқылап барып азан шақырып, ат қойған. Көбінесе дәулетті, бай болсын деп, күшті, батыр, қырағы болсын деп, сұлу, көрікті, ажарлы болсын деп, дені сау мықты болып ұзақ жасағын деп, ақылды, тапқыр жомарт, мырза болсын деген ең игі жақсы тілекпен есімін жұртшылыққа паш еткен.

Ономастиканың қай саласы болмасын сан ғасырлар бойы қалыптасып дамып, лексикалық қорымыздан тиісті орындарын алуда. Егер бұл шағын еңбекті жеткіншек оқушылар мен жас ғалымдар, студенттер өзіне қажетті пайдаларына жаратып жатса, біздің мақсатымыз орындалды деуге болар еді.

Кісі есімдерінің қойылуы мен жер-су атауларының аталу тарихы қат-қабат және өте қызықты, Олардың этимологиясы зерттеу барысында міндетті түрде көне замандарға тіпті қажет болса, алғашқы рулық қоғамға да тірелесің. Сондықтан шежіренің немесе жеке ақын шығармаларының ономастика мәселелерін көтеру келешектің сыбағасы.

ТЕРМИНДЕР МЕН ТҮСІНІКТЕМЕЛЕР.

Ономастика - (грекше : *onomastike* – атау, *techné*-өнері) - жалқы есімдерді зерттейтін тіл білімінің саласы. Ономастика жалқы есімдерді “реалионим” (бұрын болған, қазірде бар объектілер) және “мифоним” (ойдан шығарылған объектілер) деп екіге бөліп қарастырады.

Антропонимика - (гректің *anthropos* - адам және *onyma*-есім) - адам есімдерін (антропонимдерді), жеке есімдерді, патронимдерді - (әкесінің атын), фамилияларды, жалған аттарды, псевдонимдерді, криптонимдерді (жасырын аттарды) зерттейтін ономастиканың бір бөлімі.

Антропснимика - адам есімдерін зерттейді;

Топонимика - географиялық атауларды зерттейді ;

Зоонимика - жануарлардың лақап атын зерттейді ;

Астронимика - аспан денелерінің атауларын зерттейді.

Топонимика(гректің *topos* – орын және *onyma*-есім, атау) - географиялық атаулардың (топонимдердің) қызметін, маңызы мен шығу тегін, құрылысы мен тарау шеңберін, белгілі уақытта дамуы мен өзгеруін зерттеумен айналысатын ономастиканың бөлігі. Белгілі бір жердегі топонимдер жиынтығы сол жердің топонимиясы деп аталады. Топонимияның екі деңгейі болады:

1) **Макротопонимия** - ірі табиғи не жасанды объектілердің және саяси-әкімшілік бірлестіктерінің атаулары ; 2) **Микротопонимия** - кіші географиялық объектілердің жергілікті ландшафты (орман, дала, сай және тағы басқа) атаулары.

Ойконимия - (грекше:*oikos*-үй) –елді мекендердің атауы;

Гидронимия - (грекше:*hydro*-су)-су объектілерінің атауы;

Космонимия - аспан денелерінің атаулары, жұлдыз планеталар.

Некронимдер – молалар, бейіттер, ескерткіштер, тарихи құндылықтар.

Дорогонимдер – жол, шоссе, темір жол.

Зоонимия – мал, аң, балық нуменативі.

Фитонимия - өсімдіктер әлемі.

Этнолингвистика–(грек.*ethnos* – халық, тайпа, және лингвистика) -- тілді мәдениетпен, тілдік, этномәдени және этнопсихологиялық факторлармен байланыстыра қарастыратын тіл білімінің бағыты. Кең мағынада, этнолингвистика – мәдениетті, халық психологиясын, мифологияны лингвистика (тіл) арқылы зерттейтін кешенді пән.

Этнотонимика - (грек. *ethnos* – тайпа, халық және *onyma* – есім, атау) этнонимдердің пайда болуын, тарауын, қызметі мен құрылысын зерттеумен айналысатын ономастиканың саласы.

Сөзжасам--1)Түбірлі сөздердің негізінде тілде қалыптасқан үлгі бойынша аффикстерді және сөздерді біріктіру не қосарлану арқылы, конверсия жолымен сөздерді жасау;

2) Күрделі және туынды сөздердің пайда болуын, олардың қызметін, құрылысын және оларды топтастыруды зерттейтін тіл білімінің саласы. Жаңа сөздердің

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ совет энциклопедиясы.12том.231-232б.
2. Құдайбердіұлы Ш.Түрік-қазақ хәм ханлар шежіресі.Қазан: 1911 ж.
3. Мәшһүр-Жүсіп тағылымы III-конференциясында жарияланған мақалалар. Павлодар ПМУ 2003, 3, 189,221,222,194,162б.
4. Артыкбаев Ж.О.Историческое наследие М.Ж.Копеева.ПГУ им.С.Торайгырова, 2004,с-18,27,196,197б.
5. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.-Алматы:Ғылым1979.735,164,167б.
6. Көпеев М.Ж.Қазақ шежіресі.Алматы:Жалын,1993.-30,12,40,41,24,44,46 б.
7. Құрбанғали Х.Тауарих хамса(Бес тарих)Ауд.Төтенаев Б,Жолдасов А.- Алматы:Қазақстан,1992.62,63,92,93,94,95,157б.
8. Хасенов Ә.Тіл білімі.-Алматы,2003.3б.
9. Лингвистикалық түсіндірме сөздігі. - Алматы: Сөздік, 1998.158-304,224, 159, 169б.
10. Қайдаров Ә.Қазақ тілінің өзекті мәселелері.-А,Ана тілі.1998ж.128б.
- 11.Әбдірахманов Ә. Тіл біліміне кіріспе негіздері.17б.
- 12.Аханов К.“Тіл біліміне кіріспе”81б.
- 13.Калакуцкая.Л.П.Ономастика и норма.-Москва,Наука.1976 г .25 стр.
- 14.Керімбаев Е. “Қазақ ономастикасының этнолингвистика аспекті” Қазақ ССР – Ғылым, Алматы, хабаршысы, 1990, №3 173 б.
- 15.Никонов В.А.Топонимия.1965,26 б.
- 16.Қайдаров Ә,Керімбаев Е. Қазақ ономастикасының этнолингвистикалық аспекті.Қазақ ССР-і ҒА хабаршысы.1990,№3,13б.
- 17 Жанұзақов Т.Есіміңіз кім ? –Алматы,1995,17,5,26 б..
- 18 Ысқаков А. Қазіргі қазақ тілі.-Алматы:Ана тілі ,1991.-384,5,8,88 б.
- 19 Томанов М.Қазақ тілінің тарихи грамматикасы.-Алматы:Ғылым,2002.-536-616 ,121,122,123б.
- 20.Жұбанов Қ .Қазақ тілі жөніндегі зерттеулері.-Алматы:Ғылым, 1999.-98-581, 104,105,440,438,449,351,448,450,296,299б.
- 21.Тұрышев А.“Өлкетану” №3 2003, 20 бет.
- 22.Уахитжанова Н.Төрт түлігім-ырысымның бірлігі.Бастауыш мектеп.1997, №7-8,60,61б.
- 23.Кенесбаев І.Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер.-Алматы: Ғылым, 1987,290,43,71б.
- 24.Оралбаева Н. Абылақов Ә.Қазақ тілі.-Алматы:Ана тілі,1992,40,38б.
- 25.Қашқари М.Түрік сөздігі.-Алматы:Хант баспасы,1977ж I-II-томы.1998ж IIIт, 356, 53, 341,21,346,1 27,401,402б.
- 26.Тұрышев А. М-Ж.Көпеев шығармаларының этномәдени лексикасы.-Павлодар, 2004ж, 465,161,163,162,207,143,121,184,198,178,174,159,161,280,282,249-251,115,110,97,40,116,182,251б.
- 27.Нұрмағамбетов Ә.Сөз сырына саяхат.-Алматы:Жалын, 1999,55,93б.